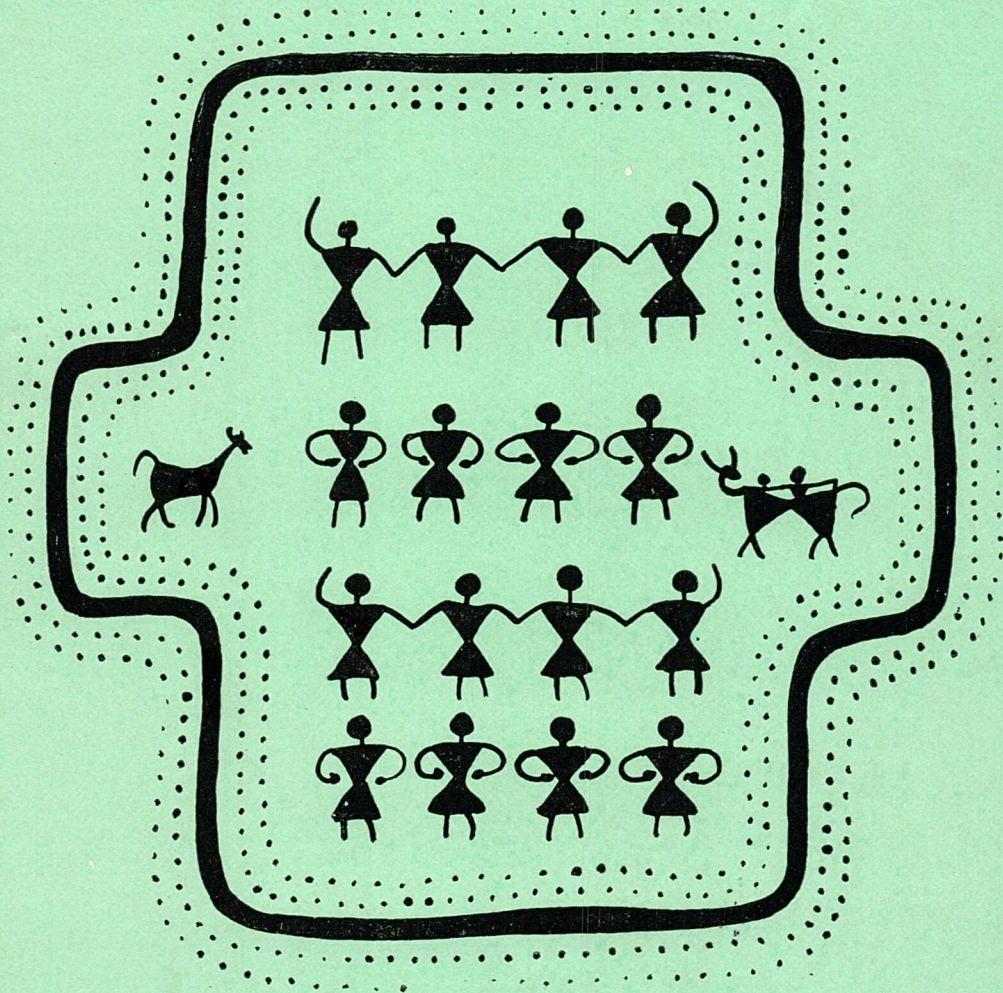

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. XIII, No. 1]

[March 1991

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and empirical observations on various aspects related to tribal life, culture and development.

In the article entitled "Tribal Education: Problems and Prospects" Shri A. D. Kulkarni has narrated the different facts of tribal education and he has described the role of education in the social advancement of the tribal population.

Shri J. P. Dange in his article "Poverty, Inequality and Unemployment: Solutions" describes the conceptual background, and has suggested a strategy for economic development of the underdeveloped and poverty-stricken groups.

In the 'Group discussion—paper' describing "Role of Voluntary Organisations in the Implementation of Tribal Development Programmes", the group headed by Shri John Gaikwad throws light upon an action oriented programme with an indepth conceptual framework having a proven record of optimistic results from action oriented programmes in the field of tribal development.

Shri Milind Bokil in his review of the book entitled "The Human Dimension of Development—Perspectives from Anthropology" comments on the new trend in development thinking. He has brought out the characteristic features of the book and has highlighted the important facts of development.

In the Marathi Section, an article entitled by Shri S. R. Shevkari gives a conceptual background of the evaluation studies and he has elaborated upon the methodology adopted for the evaluation studies.

The impact of changing socio-economic condition status and role of tribal women in Thane district has been highlighted by Smt. Pradnya Nanal (a research fellow of Tribal Research Institute, Pune).

Prof. Vinayak Tumram has given a brief abstract of the proceeding of the fifth 'Adiwasi Sahitya Sammelan' held at Palghar, District Thane.

It is hoped that the articles presented in this issue will enable further and deeper insight into the problems and issues which in turn would help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. We hope that the material in this issue will be of immense help to the Government Administrators and Executives, Social Scientists, Research Scholars and general readers as well.

The views expressed in the articles are those of the authors, and do not necessarily reflect the views of the Government.

PRAKASH WANI and JOHN GAIKWAD,

CONTENTS

Pages

Editorial

Editor :

Prakash Wani

Associate Editor :

John Gaikwad

Publisher :

Prakash Wani,
Director
Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411 001.

Printer :

Manager,
Yervada Prison Press,
Pune-411 006.

- 1 Tribal Education : Problems and Prospects
—Shri A. D. Kulkarni 5
- 2 Poverty Inequality and Unemployment :
Solutions : Tribal View
—Shri J. P. Dange 8
- 3 Role of Voluntary Organisation in the
implementation of Tribal Development
Programmes.
—Gaikwad John S. 10
- 4 "The Human Dimension of Development :
Perspectives from Anthropology (Book Review)"
—Milind S. Bokil 12
५. मूल्यमापन अभ्यास: स्वरूप व उद्देश
—श्री. सो. रा. शेवकरी १४
६. बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनामुळे आदिवासी
स्त्रींची बदलणारी भूमिका आणि त्या बदलांचा तिच्या
सामाजिक आणि आर्थिक दर्जावर होणारा परिणाम.
—श्रीमती प्रज्ञा प्रभाकर नानल १६

CONTENTS—contd.

७. जंगल जिन्हाळ्यातील वेदनेशी नाते सांगणारे पालघर
येथील पाचवे आदिवासी साहित्य संमेलन.
—प्रा. विनायक तुमराम

२३

८. परिचय आदिवासी सेवक व सेवक संस्था—१९९०-९१.

२६

९. संस्था परिचय.

२९

१०. शासन निर्णय :

३१

१. दळी जमिनीबाबत

२. अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणपत्रांची तपासणी

३. वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश.

Tribal Education : Problems and Prospects

Shri A. D. KULKARNI, (IAS)

Introduction

1.1 As stated in the Dhebar Commission Report on the Scheduled Areas and Scheduled Tribes, "to the ordinary man the word tribe suggests simple folk living in hills and forests; to people who are a little better informed, it signifies colourful folk famous for their dance and song; to an administrator it means a group of citizens who are the special responsibility of the President of India, to an anthropologist it indicates a special field for study of a special phenomenon".

1.2 According to 1981 census, the Scheduled Tribes population is 5.2 crores which accounts for 7.8 per cent of the west Indian population. Looking to the population growth rate the population of Scheduled Tribes can be safely assumed to have crossed the 6 crores mark in 1990. The Scheduled Tribes have been leading primitive lives, cut off from the main stream for centuries. Educationally they, along with Scheduled Castes, form the most backward sections of our society.

Objective

2.1 The objective is advancement and integration of tribals without disturbing the essential harmony and without imposition. This is a difficult task, because the problem is not to impose anything upon the tribals and simultaneously work for their integration as members and part of the Indian family. Speaking on the use of Hindi as a medium of instruction to tribal boys in parts of Madhya Pradesh (then Central Provinces), eminent anthropologist Dr. Elwin observed

"the boys are taught in a foreign language (Hindi), and with the destruction of their own tongues a whole world of poetry and legend disappears."

2.2 The objective is to bring the tribals within the fold of the Indian Community with adequate safeguards for smooth integration. Establishment of an egalitarian social order with equity for all sections of the Society free from any form of discrimination whatsoever on grounds of religion, race, sex or place of birth is the cherished goal enshrined in the Constitution of India so that the objective of advancement of backward section like Scheduled Tribes is achieved.

Constitutional Provisions

3.1 The Indian Constitution aims at promotion of welfare of people as a means to the establishment of a Social Order. The two relevant Directive Principles of State Policy enshrined in Articles 38 and 46 of the Constitution are;

Article 38—"The State shall strive to promote the welfare of the people by securing and protecting as effectively as it may, a Social Order in which justice social, economic and political, shall inform all the institutions of national life."

Article 46—"The State shall promote with Special care the educational and economic interests of the Weaker Sections of the people and, in particular, of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation".

Thus promotion of educational and economic interests of backward classes like Scheduled Tribes to protect them from social injustice and exploitation

is the goal set by the founding fathers of the nation.

Role of Education in Social Advancement

4.1 Education in the words of Dr. A. N. Khosla, eminent educationist and former Governor of Orisa, is the first need in achieving of social justice. The tribal communities have remained isolated and have an entirely different world-view of the socio-economic phenomena. In order to enable the tribal communities to capably negotiate the transitional phase in their socio-economic change and to take advantage of the various programmes aiming at their economic advancement, it is essential that education is accorded the highest priority. According to the Twenty-Eighth Report (1986-87) of the Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, education occupies a central place amongst the safeguards provided for the weaker sections in the Constitution.

Present Scenario

5.1 **Literacy Growth** : The progress of literacy amongst the Scheduled Tribes as compared to that amongst the Scheduled Castes and in general from 1961 to 1981 is as follows :

	1961	1971	1981
Scheduled Tribes	8.54	11.29	16.35
Scheduled Castes	10.27	14.67	21.38
All Communities excluding SCs & STs	27.91	33.80	41.30
General	24.00	29.45	36.23
per cent	16%	18%	20%

Gap between literacy rates among the Scheduled Tribes and non-SC/ST communities was 19.37 in 1961 and widened in 1971 to 22.51 and to 24.95 in 1981 which indicates that much more concerted effort is necessary in this area.

*Director, Tribal Development Department, Nasik.

5.2 **Enrolment** : The statistics showing the actual number of students and Scheduled Tribe students enrolled at various stages of school education during 1985-86 are as follows :-

(Figures in lakhs)

School Stage	Total No. of students	No. of ST students
1. Primary (class I- V)	864.65	65.00 (7.61 %)
2. Middle (class VI-VIII)	281.25	12.83 (4.56%)
3. High (class IX-X)	116.17	4.39 (3.78%)
4. Higher Secondary	34.89	1.46 (4.18%)

Only about 83 per cent of the tribal people was covered by primary schools within 1 km. of the habitat. Only 51.89 percent of the tribal population had the facility of secondary education.

5.3 **Drop-Outs** : Drop out rates of Scheduled Tribe students as based on information pertaining to 1981-82 is as shown below :-

Stage	Boys	Girls	Total
1. Primary	71.57	78.43	74.00
2. Middle	—	—	84.99
3. Secondary	—	—	91.65

Three major reasons for discontinuing their studies according to the parents of the drop-outs are :-

- The child is required to help at home.
- Poverty and inability to afford education.
- Parents' lack of interest in education

5.4 Measures to Increase Coverage

Establishment of residential schools (Ashram Schools) is one of the measures that all states seem to have taken to increase coverage of Scheduled Tribe students. In 1985 the total number of Ashram schools in the country was 3275. However, the institution of Ashram schools has its own limitations as universal coverage of a community cannot

be through residential institutions. what is needed therefore is an elementary school complex comprising ordinary school, single-teacher school, extension centres etc. in a compact area so that the entire school going population is covered.

Problems and Recommendations to solve them

6.1 The problems facing tribal education are as follows :

- coverage of school going population
- checking of dropouts
- traditional teaching methods
- medium of instruction
- paucity of teachers
- infrastructure-school building, health care and sanitation and drinking water.
- integration approach

6.2 The problem of coverage has been discussed in para. 5.4. It is essential that elementary school facility is made available within the habitat or at the most within one kilometer thereof. In hilly and forest tracts where streams flow, even this distance will be too far. The concept of elementary school complex needs to be developed.

6.3 The reasons for dropouts according to the parents, are mentioned in para. 5.3. The provision of teaching-learning materials and boarding and lodging can help check the proportion of dropouts to a great extent. Also, if the classes are held in the morning or at night, the dropouts percentage can be minimised. poor quality of teachers or teachers who are irregular in attendance also contributes to dropouts. Transfer of teachers to tribal schools as a measure of punishment must be discouraged and on the contrary, incentives should be provided to teachers in schools located in tribal areas. They may be provided accommodation to stay at the place of their posting.

6.4 There needs to be a different approach so far as the teaching in tribal schools is concerned as the traditional method of teaching is of very little avail to them. What is needed is vocational training based on agriculture, crafts or on technical bias. The teaching of art and drawing should be a part of the curriculum. Attention needs to be given to teaching of folk songs, stories and riddles. Tribal games and archery should be included in the curriculum. Vacations and holidays should coincide with agricultural and forest operations and social festivals in the area.

6.5 The present day practice is to teach the tribal students in the medium of the state language instead of their mother tongue. There are different dialects used by tribals and a boy or girl entering the first standard is at a loss to grasp what is going on in the class as the language is not at all familiar to him. Right from the Dhebar Commission to the Commission for SCs/STs, have made recommendation to the effect that the medium of instruction should be tribal dialect for at least first two classes. I, however, am of the view that the tribal dialect should be used as a medium of instruction upto the fourth class during the course of which the students should be slowly and gradually introduced to the state language. Ideal would be to prepare text books in such dialect (s) for standard I to IV. In a State there may be a maximum of 6 to 8 dialects and it should not be difficult to prepare primers and readers in them. From fifth standard onwards, the medium should be the State language. The general text books that are prepared should include lessons on the life of tribals, their folklore, songs, history and lives of important personalities

Teachers knowing tribal-dialect need only be appointed in tribal areas.

6.6 One of the greatest problems that one comes across in tribal education is shortage of teachers. Apart from the practice of giving incentives to teachers working in tribal schools, a massive programme of training tribal youth in teacher's job needs to be undertaken. If need be, ordinary rules and conditions regarding recruitment should be relaxed. Also, there should be a separate cadre for teachers in tribal areas for at least 15 to 20 years.

6.7 The inadequacy of proper infrastructure is what ails tribal education. There are no school buildings or whatever buildings there are, they are woefully inadequate. The existence of own self-contained buildings with proper hostel, kitchen, storeroom, dining hall, drinking water and sanitary arrangements is a pre-requisite for Ashram Schools. There needs to be proper drinking water arrangements and also medical care especially for skin diseases. In support, I quote Maharashtra as example where out of 400 Ashram Schools run by government, hardly 125 have their own adequate buildings but half of them have no proper water supply arrangements with the result that the students cannot make use of the bathroom and toilet facilities and have to go to a nearby nala or stream. Of the remaining a vast majority of nearly 200 schools have no adequate water arrangements. The state governments must give this area high priority and sanction necessary funds.

6.8 The problem of integration is linked with the language of instruction and adoption of teaching methods in tribal schools. It cannot be forgotten that the tribal population is an integral part of the Indian society and we can illafford to let this section of the population remain isolated. Therefore their integration with the mainstream is as important a task as it is difficult. The integration is to be achieved while preserving the essential tribal culture. The tribal youth trained as teachers and voluntary agencies working in this field can play a major role in achieving such integration.

Other Recommendations

7.1 The role of voluntary agencies in the field of advancement of tribal community as a whole cannot be underestimated. There are a large number of voluntary agencies working throughout the length and breadth of the country for several decades for the upliftment of the backward tribal community. Quite a few of them are run by tribals themselves. They need and deserve all governmental support and encouragement by way of grants-in-aid. In Maharashtra, alone there are a little over 90 such voluntary agencies running over 150 Ashram Schools and the performance of these Ashram Schools is in no way inferior to that of government run Ashram Schools. However, the grant-in-aid they receive is hardly enough to cover half of their expenses and there is a strong case for augmentation thereof.

7.2 The Tribal Research and Training Institutes set-up in many states can also play

a major role in this area. The first task they can undertake is to prepare text books (Primers and Readers) for the first four classes in the most commonly spoken tribal dialects of the state.

Conclusion

8.1 I conclude in the words of the Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes as observed in his Twentyeighth Report that "Education occupies a central place amongst the safeguards provided for the weaker sections in the constitution and inadequate provision in the area deprives them of the due protection as envisaged for them by the founding fathers. Let education be the first charge on the outlays which may be earmarked for the development of Scheduled Castes and Scheduled Tribes".

References

1. Report of the Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission, 1960-61 (Dhebar Commission).
2. Report of Kothari Commission on Education.
3. Approach to Tribal Development in the Sixth Plan-A Preliminary perspective-Ministry of Home Affairs, GOI Pamphlet.
4. Educational Facilities to SCs and STs-Ministry of Education, GOI Pamphlet.
5. The Scheduled Tribes by Dr. G. S. Ghurye.
6. Report of the Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes-Twentyeighth Report-1986-87.
7. Master Plan the Education and Socio-Economic uplift of SCs, STs and other Backward Sections of Orissa by Dr. A. N. Khosla.

Poverty, Inequality and Unemployment : Solutions : Tribal View

J. P. DANGE (IAS)*

Poverty, inequality and unemployment are closely related to each other and is rampant among tribals in our country. By itself the existence of poverty, inequality and unemployment is not sufficient to establish a case for action by the Government. Distributive efficiency is just for income distribution. Unless every family receives exactly the same income there will always be same disparity. When the concentration of income is greater than the socially acceptable level we can say that distributional inefficiency exists and that something ought to be done about it.

The market mechanism result in self-reinforcing inequalities which are socially unjust and calls for socialistic intervention by the state provided that the resulting improvements are outweighing the costs of achieving them. Poverty in our society is widespread. About 50% of families in general and about 70% among tribals are living below poverty line in India.

It is all too easy for governments to profess their commitments to 'greater equality' or full employment' as most of them do. But what does 'greater equality' mean? Complete equality? The elimination of poverty? Greater taxation of the rich? Equality of opportunity?

The government give top priority to the alleviation of poverty but that it wishes to achieve this by means that will also improve income distribution by placing much of the burden on the rich and which will reduce the employment problem by putting the economy a labour-intensive growth path. This is called a

'progressive employment creating anti-poverty objective. It is called as "equity objective".

Reform or Revolution :— The basic choice has to be done. The problem of poverty poses the classical choice between reform and revolution. A vicious circle which goes from wealth to political power to political domination to the manipulation of policy in favour of the dominant group and hence back to wealth again, exists among the developing countries. In case a dominant group here peacefully relinquish its privilege, a revolutionary solution in which the elite is forcibly overthrown and the socio-economic system radically transformed in an equalitarian direction is essential.

Let us examine the connection between wealth and political power. Three reasons can be offered why the rich may not be able to permanently protect their privilege by dominating the political system. First, the rich are not necessarily a unified class showing identical interests and attitudes. The 'upper class' consists of collection of conservative aristocrats whose wealth is based upon inheritance, of newly risen intreprenures and business executives whose wealth is based upon identical expansion and the application of modernising attitudes and of highly educated senior public servants commanding large salaries and 'perks' but suspicious like of aristocrates and businessmen. At most, these three groups may form an uneasy alliance but the factors which divide them may be stronger than the privileges which unit them, so that they may not

operate effectively as a cohesive group. Secondly, they may differ in their perception of their own class interests. Third force is the fact that while wealth is a political resource, it is not the only one. The sheer size of the poor as a group, as compared with the small number of very rich, is itself a resource even when the poor do not have votes or cannot use them in a meaningful way. The process of economic modernisation and urbanisation make it easier to create mass organisation, more difficult for an elite to control social force. In many today's industrial countries the movement has been from oligarchies to openly competitive political system which are more difficult for small groups to control.

The choice between the reform and revolution cannot be decided in abstraction from the political feasibility of the anti-poverty policies. There are two approaches to this anti-poverty policy. One is static redistribution which refers to the use of taxation and state spending to transfer existing income and wealth from the rich to the poor. It also includes legislation, like nationalisation, forfeiture and abolition of ownership rights. This approach provokes strong resistances from the privileged. The alternative approach is redistribution through growth which refers to policies designed to ensure that future increments to income and wealth accrue mainly to the poor, thus reducing inequalities over the time. The static redistribution case is a "zero sum" game because the gain of the poor must be at the expenses of rich. The dynamic approach is a "positive sum"

* Secretary, Home Department, Mantralaya Bombay-

game. In India, the question of land ownership provide the key where land reforms measures aim at anti-poverty policies.

Using the tax system and spending side of budget is not strongly redistributive but the distribution of benefits can be quite a powerful weapon. The individual benefit scheme implemented through nucleus budget in Maharashtra for tribal can be cited as one of the popular measure in this respect.

It is useful to distinguish three types of Government spending : (1) the provision of goods and services, such as education and health which raise people's effective living standard, in ways which can be measured; (2) the provision of cash benefits, or transfer payments such as consumption finance, pension and unemployment pay and (3) spending on services which are best thought of as being available to all like area development schemes and hence broadly neutral to the distribution of income. The first type of expenditure raises the productivity of the poor—specially education and health. The second type, transfer payments though important make a minor contribution to reduction of poverty mainly because they lack the merit of selectivity and these provisions often fail to catch those most in need of assistance despite various attempts to reach them. Under employment is the chief reason of poverty along with unequal income distribution. Therefore, policies of static redistribution whether by fiscal or other means is only partially effective.

Redistribution through growth is a complete strategy of economic development. This consists of the following measures.

(1) Sectoral priorities which particularly favour the development of small holder agriculture and the informal sector :—

(2) Rural development is an integrated approach involving decentralisation of development planning activities and land reform reducing urban-rural disparities.

(3) Factoral priorities which favour labour intensity and employment creation and economize as the use of capital and foreign exchange. Adoption of appropriate technologies are also important here.

(4) Population control is important because of the connection between poverty and family size, and between the growth the population and unemployment.

(5) Poverty groups : This is selective in nature. It concentrates as measures to raise the living condition of precisely identified poverty groups. Integrated Tribal Development Project scheme is a classical example in India.

(6) Improved Access : It emphasises improved access of poverty groups to goods, services and capital assets provided by the State. Health, water, education, jobs, lands etc. are the assets to which the poorer should have more and easy access.

Depreciating the rate at which the national currency exchange for foreign currencies, financial reforms raising interest rates, income policies involving measures for preventing formal sector wage level from being raised by institutional factor to level well above the true economic value of unskilled labour, the provision of a Government subsidy on the

employment of labour or levying a penal tax on the employment of capital, are the measure of factor priorities and prices arising at selection of labour intensity technologies for the poor societies like ours.

Some other related issues to the problem can be summarised as follows :—

(1) Whether countries like India should follow inward-looking policies emphasising self-sufficiency and import-substitution or outward-looking policies designed to maximise gains from world-trade and payments especially by encouraging exports. The evidence of other such countries support the latter approach for poverty alleviation.

(2) 'Basic needs' approach is also closely related to redistribution through growth approach with some minor exception. Satisfaction of a minimum core of basic needs (absolute poverty) both of private consumption level and the provision of public services is must. This also calls for people's participation in decision and action which affect their welfare.

(3) **Problem of implementation** : The administrative capacity of public administrations to implement effectively policies and projects in severally limited. The phasing and sequencing of the measures is highly essential here.

(4) **Mobilising the political system** : The element of political will and organization is likely to be decisive. Experience with measures of social justice points to the overriding importance of the political factor in securing meaningful change. A prior or simultaneous reordering of social relations and political power is essential for the successful implementation of redistributive policies.

Role of Voluntary Organisations in the Implementation of Tribal Development Programmes

GAIKWAD JOHN S.

The tribals are the weakest of the weaker sections. Efforts for their economic upliftment and overall development are being taken since independence. Since the Vth Five Year Plan these efforts have been systematized and rationalised with a view to concentrate upon integrated approach for achieving the goal.

A cursory view of the Plan outlay for TSP, Special Central Assistance, and Nucleus Budget indicates that crores of Rupees are allocated for the purpose of tribal development. Despite this, it is observed that the tribals themselves are not in a position to take benefits of the various schemes. It is equally true that the implementing authorities (various Government Departments) are not in a position to **effectively communicate** with the tribal population. Resultantly, there is a **communication gap** (at least at cognitive/psychological level) between the tribals (expected beneficiaries) and the implementing officers.

Hence it can be construed that, in order to achieve 100% success in the implementation of the development programmes, this communication gap/lack of rapport needs to be neutralised completely.

One of the rational approach to neutralize this communication gap would be to involve the Non-Governmental /Voluntary organisa-

tions in the implementation of various development programmes.

In the recent past, even the Government has realised that the Non-Governmental Organisations/Voluntary Organisations have an important role in the field of tribal Development, because the government machinery has certain drawbacks and limitations.

Paul Chaudhary has defined the Voluntary efforts as 'those spontaneous acts of individuals/groups, motivated by different considerations, and aim at providing services to the needy, destitutes and handicapped;

An organisation found for making Voluntary efforts for social service in the field of human development is known as Voluntary/ Non-Government Organisation in the State. There are many Non-Governmental Organisations working amongst the tribals.

The operations of most of the Voluntary agencies fall in the sectors of-

** Education- (Running of Ashram Schools, Management of Hostels, Balwadis)

** Health Services;

** Social Awakening (to stop exploitation, restoration of alienated land);

Hence there is tremendous of scope for widening of the spheres of activities. The voluntary organisations certainly have an important role for implementing of development programmes for tribal development. Subsistence economy, forest dependency, crude agriculture technology, emigration for subsistence! employment, illiteracy are certain socio-economic characteristics of the tribal population.

Thus it is in these sectors that the Voluntary Organisations definitely have tremendous of scope for operation.

Despite the fact that the major emphasis is upon family oriented schemes, aimed at rendering the family, the necessary economic viability, the implementing authorities have not succeeded in efficient and effective implementing of these programmes, for some reason or the other. Here comes in the role of Voluntary Organisations.

Schemes of rendering the tribal families economically viable could be implemented in their own habitat with the help of Voluntary Organisations, and the seasonal emigration for subsistence livelihood could be very well avoided. The Voluntary Organisations could achieve this by—

(I) (a) Improving the available land by various measures under soil conservation. This would increase the carrying capacity of the land.

** :—This paper was presented at the Group discussion session during the "Refresher-cum-Orientation Course in Tribal Development" organised by-Yashwantrao Chavan Academy of Development Administration, Pune. **Group members** : S/Shri R. S. Badal, V. V. Deshmukh, J. S. Gaikwad, A. R. Salunke, K. N. Adhav, and R. E. Garud.

** **Rapporteur and Convener** : Gaikwad John S, Leciuder, Tribal Research and Training Institute, Pune- 1.

(b) The rain water can be prevented from merely flowing away, by means of bunds. In the long run, this measure would ensure improved irrigation resource;

(c) Improved agriculture techniques to be inculcated;

(d) Landless tribals could be given some wasteland, which could be well developed and could be used for agroforestry or horticulture;

(e) Collection of resources such as MFP (including oil seeds and fruits) to the optimum extent.

(II) Taking into consideration, the felt needs as well as the available potential various schemes under crop husbandry, agroforestry/social-forestry, horticulture, animal husbandry, poultry, dairy development, could be undertaken for an overall development of the people.

(III) In order to avoid any type of exploitation at the stage of marketing the produce-the Voluntary Organisations will have to be utmost careful.

(IV) There is yet another dimension where the Voluntary Organisations can help the tribals to add value to their produce by marketing the produce not in a 'raw form', but the produce can be processed and/converted into another form-which certainly would earn them an handsome and a rewarding price. For example

— Oilseeds could be dried and oil can be extracted at local level. This would also help in manufacture of soap;

— Fruits could be processed for preservation or converted into pulp/juice/sauce/pickles or jam/other form (depending upon the demand).

(V) the bamboo and the grass available in the forest region can be used for preparing cane-furniture, baskets, trays, caps and other artistic items.

Such systematic and integrated efforts would certainly decrease their dependency upon forest (in an helpless manner), check the emigration for subsistence employment/labour, increase the carrying capacity of land, tap the available resources to an optimum extent, the members of the community would be gainfully employed and income would be generated at the local level itself.

At psychological level this will certainly increase the self confidence and esteem of the members of the community. This in turn would have a potential for protecting them from exploitation.

The Voluntary Organisations are expected to play the role of a catalyst. They should motivate and mobilize the members of the community.

The members of the community should be involved at every stage of planning and implementation of these programmes. Simultaneously there should be no communication gap between the Voluntary organisations and the Government Officers.

Hence it is needless to say that the results from such systematic and integrated efforts would certainly help in achieving the goal of overall development of the tribal communities.

Though it would appear to be merely a conceptual discussion, it is not so. The encouraging results and the success stories of various similar projects, such as.—

(i) Kashele, Tal. Karjat, Dist. Raigad (Maharashtra);

(ii) Vansda, Dist. Valsad, (Gujarat);

(iii) Project Forest Regeneration through Community Protection-in the tribal areas of West Bengal,

(iv) Ralegan Shindi, Tal. Parner, Dist. Ahmadnager (Maharashtra);

(v) Nimgaon Mhalungi, Tal. Sirur, Dist. Pune (Maharashtra);

— can-not be just forgotten.....

“The Human Dimension of Development : Perspectives from Anthropology”

BY—HARI MOHAN MATHUR

* MILIND S. BOKIL

Development for a long time was the exclusive domain of the economists. Further, it was primarily conceived as a matter of economic growth. The fact that the benefits of development process, particularly in the Third World, were not accrued as per economic calculations was the most shocking realization in the past two decades. This prompted the consideration that the non-economic aspects of development need to be taken into account while planning, executing and monitoring the development programmes. In practical terms this meant involvement of social scientists, especially sociologists and anthropologists.

The present volume edited by Hari Mohan Mathur symbolises this new trend in development thinking. It has been argued that the past two decades witnessed a frustrating exercise of uplifting the downtrodden sections of the Third World society. Firstly, because the meaning of development was conceptually fallacious and secondly the aspect of people's involvement was not considered.

The lapses were particularly dire on the part of the Third world Governments and the international donar agencies. However by the beginning of 80's a re-thinking emerged and appropriate reformulation, both at the conceptual and practical levels was initiated. The international donar agencies appointed sociologists and anthropologists as their staff members or as consultants and their advice was respected.

This theme has been elaborated in the present volume. In the 1st part the importance of people centered development has been emphasised. The article by Michael Cernea, “putting people First : Social Science knowledge for development Interventions” opens up the discussion. The point is further elaborated by four more articles.

In the second part the complex problem of re-settlement which forms a great hindrance in many development projects has been discussed. It is natural to find that the international financing agencies are concerned with the aspect of resettlement as it involves considerable damage to the project affected families. Again this section is opened by Cernea's article “Involuntary Resettlement and Development” which is followed by Mathur's article on agricultural land settlement in a newly irrigated desert region of north-west India. The article by Stanbury takes a comprehensive review of anthropological contribution to land settlement studies.

The third part is devoted for discussing the nature and scope of development anthropology. The five articles in this section attempt to discuss the main issues before development anthropology. The articles by Gow, Charsley, Mandelbaum and Mathur emphasize the need of involvement of the anthropologists in the development process and elaborate on the scope and fruitfulness of such an endeavour. The article by John Bennet, however, points out the ambiguous

engagement between anthropology and development. Bennet traces the moral dilemma faced by the anthropologists, whether to get involved and try to make changes or to maintain an objective neutrality. He emphasizes that anthropology should not lose the track of long term goals while addressing the immediate problems of development projects.

In the fourth part, the aspect of development oriented research and training has been emphasized. This in fact is an extension of the issues discussed in the first part of the book. Though the aspect of training has been mentioned in the caption, only one article (by Tom Gabriel) actually discussed this issue. The rest four articles reiterate the need that people should be involved while making appraisal of the projects.

In the fifth and final part, the emerging challenges before development anthropology have been discussed. The three articles are contributed by Mandelbaum, Dube and Horowitz respectively. All of them outline the tasks that would confront the anthropologists in the coming future and urge the scientific community to accept the challenge.

In total, the book strongly emphasizes that development should be people centred and this fact should be kept in mind not only while designing and implementing the programmes but also while formulating the research methodology. The articles have been contributed by some

* Consultant, Development Support Team Pune.

of the most distinguished anthropologists and experienced development practitioners. It strongly recommends the hitherto neglected aspect of utilising anthropologists' skill and expertise for people centred development.

However, a striking limitation of the book is that it draws on the previously published material. Only one article has been specially written for the present volume. The views of Michael Cernea on people centred development are widely known since his publication of 'Putting People First' in 1985. Though the article has been a revised version of that appeared in the 1985 volume, the same theme has been reiterated. The articles by Mandelbaum

and Dube, discussing the emerging challenges are the papers originally read at Xth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, New Delhi, 1978. (A total of 61 articles constitute the papers presented at the above Conference.) This compilation of the previously published material has led to the repetition of ideas, and finds the same themes and issues appearing again and again. This is particularly striking in parts 1, 3 and 5. Even for those who are totally unacquainted with the theme, this would seem monotonous. The idea that people should be kept in the centre of development is no longer novel or disputable. In fact, it has become a popular cliché.

It is reasonable to expect that any addition to this topic would add fresh knowledge and insights. Particularly disappointing is the lack of empirical studies. The book would have been more valuable had documentation, evaluation or empirical analysis of some of the development projects been included in it. In any case the involvement solicited in development projects is certainly that of applied anthropology. It would have enlightened the reader further about how the craft of anthropology could be used meaningfully for dealing with concrete reality. The type of methodological and philosophical descriptions attempted in the book would have become more appropriate then.

Mathur Hari Mohan (editor), 1990.

The Human Dimension of Development : Perspectives from Anthropology, Page 368.

Concept Publishing House, New Delhi.

(Price. Rs. 350).

मूल्यमापन अभ्यास : स्वरूप व उद्देश

श्री. सो. रा. शेवकरी*

प्रास्ताविक-

(१) मूल्यमापन संकल्पना

आर्थिक व सामाजिक विकास प्रक्रियेमध्ये सध्या मूल्यमापन अभ्यासाने मध्यवर्ती स्थान पटकाविले आहे. विकास कार्यक्रमांची आखणी, योजनांची अंमलबजावणी व योजना तथा कार्यक्रमांचा मूल्यमापन अभ्यास या तीनही एकाच प्रक्रियेच्या अविभाज्य घटक आहेत.

मूल्यमापन अभ्यासाचे काम हे माहिती गोळा करण्याच्या माध्यमातून कार्यन्वित होते आणि सदर माहितीचे संक्रमण धोरण आखणी करणाऱ्या यंत्रणेपर्यंत पोहोचविण्याचा एक प्रवास आहे. मूल्यमापनाचे सर्वात प्रमुख अंग म्हणजे त्याची विश्वासाहता. म्हणूनच मूल्यमापनाचे काम करणाऱ्या संस्थेने मूलभूत माहिती गोळा करण्याचे काम त्यांच्याकडील प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांमार्फत करावयाचे हवे. ते प्रशिक्षित कर्मचारी वस्तुनिष्ठता व सारासार विवेकातील मोकळेपणा याबाबतीत काटेकोर असले पाहिजे. अशा प्रकारच्या माहितीवर आधारित मूल्यमापन अभ्यास अहवाल धोरण ठरविणाऱ्यांना अत्यंत मोलाचे सहाय्य करित असतात.

(२) मूल्यमापन अभ्यासाचे उद्देश

(अ) मूल्यमापन अभ्यास हा केवळ प्रशासकीय स्वरूपातील माहिती पाठविणे नसून ते त्याच्या पलिकडे काम आहे. मूल्यमापन केवळ माहिती संकलित करित नसून कार्यक्रम/योजनेच्या उद्दिष्टांच्या प्रकाशात त्याचा अन्वयार्थ शोधत असते. याशिवाय विविध विहित घटकांसाठी योजनेचे स्वरूप व लाभाचे प्रमाण अजमाविते. तसेच शास्त्रीय मापन तंत्राच्या/साधनांच्या आधारे त्या कार्यक्रमाचे अगदी "उत्तम, चांगला" किंवा "बरा" अशी वर्गवारी लावून देते. म्हणूनच मूल्यमापनाद्वारे उपलब्ध झालेली माहिती धोरण ठरविणाऱ्यांना धोक्याची ठिकाणे, वर्मस्थळे दाखविण्यास मार्गदर्शक ठरते.

(ब) मूलभूत कार्यक्रमांविषयी माहितीचा परिचय करून देण्यास मूल्यमापन हातभार लावते. तसेच कार्यक्रमातील काही बाबी का

यशस्वी होतात तर काही अयशस्वी का ठरतात याचा खुलासा करण्याच्या हेतूने सदर कार्यक्रमातील उणीवा/तुटी हेरण्याचे महत्त्वाचे काम मूल्यमापनाद्वारे केले जाते. त्याच्या आधारावरच कार्यक्रम/योजनांमध्ये सुधारणा घडवून आणली जाते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, मूल्यमापन अशी एक महत्त्वाची माहिती पद्धती आहे की, ज्यायोगे एखाद्या कार्यक्रमावर तजर ठेवून त्यामध्ये सुधारणा घडवून अपेक्षित उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचता येते.

(क) मूल्यमापन एखादेवेळी प्रत्यक्ष कार्यक्रमाची आखणी बाबतच प्रश्न उपस्थित करू शकेल, आणि सदर कार्यक्रमाबाबत ठरविलेली सर्व परिमाणे मूल्यमापनातून जमविलेल्या/उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे पडताळून पाहील. नियोजनामध्ये ठरविण्यात आलेल्या प्राधान्य क्रम (अग्रक्रम) मान्य करून गुंतवणुकीचा प्रभावीपणा सुधारण्यास हातभार लावील.

(ड) विशेषतः गरीब व विकसनशील देशांमध्ये मूल्यमापन अभ्यास अतिशय उपयुक्त असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस आले आहे. कारण मूल्यमापन हे प्रभावी विकास कार्यक्रमांसाठी योग्य दिशा दर्शविण्याचे काम अचूकपणे पार पाडते.

(इ) मूल्यमापन हे एखाद्या विशिष्ट व सुयोग्य कार्यक्रमासाठी आवश्यक असलेली महत्त्वाची माहिती धोरण ठरविणाऱ्यांना पुरविण्याचे काम पार पाडते. सारांश धोरणात्मक कार्यक्रमांची आखणी करण्यास सहाय्यभूत माहिती मूल्यमापन अभ्यास अहवालाद्वारे उपलब्ध होऊ शकते.

(३) मूल्यमापन-एक व्यवस्थापनाचे साधन

नियोजनकारांच्या हातातील एक प्रभावी व्यवस्थापन साधन म्हणून मूल्यमापनाकडे पाहता असे दिसून येते की, गतकाळातील कार्यक्रमातील साध्यता (लक्ष्य) (target & Achievement) अजमावून नियोजन व अंमलबजावणी (चालू व नवीन कार्यक्रमांमध्ये) या दोन्ही स्तरावर सुधारणा घडवून आणण्यास मदत करते.

कल्याणकारी व आदर्शवादी राज्यामध्ये लोकाभिमुख कार्यक्रमांचे मूल्यमापन व माहिती संकलन पद्धती ही प्रत्येक प्रकल्प योजना यामधील "गुंतवणुकीवर हुकूम" व उभी करायला पाहिजे. खाजगी उद्योगांमध्ये "अंतर्गत" मूल्यमापन साधनाद्वारे ही पद्धती अवलंबिली जात असली तरी सार्वजनिक क्षेत्रातील ज्या ठिकाणी मोठी गुंतवणूक केली आहे तेथे सर्रास वापरली जात नाही. अशा ठिकाणी कार्यक्रमांचे मूल्यमापन करून आवश्यक ती माहिती पुनर्नित करणे माहिती पद्धतीचे व मूल्यमापन अभ्यास पद्धतीचे आव कर्तव्य ठरते.

(४) समूल्यमापनासंबंधी काही पथ्ये

मूल्यमापन अभ्यास वस्तुनिष्ठ होण्यासाठी मूल्यमापनाचे काम अशा संस्थेकडे/यंत्रणेकडे सोपविण्यात यावे की जी निःपक्षपातीपणे माहिती गोळा करण्यामध्ये विश्वासाहता आहे, माहितीचे शास्त्रीय पृथःकरण व अन्वयार्थ लावण्यामध्ये वाकबगार/निष्णात असून मूल्यमापनाचा परिणाम/प्रभाव ठोसपणे मांडण्यात पडखाऊ धोरण स्वीकारत नाही.

मूल्यमापन व माहिती संकलन व तिचे पृथःकरण या सर्व गोष्टींमध्ये हे गृहीत तत्त्व आहे की, कोणत्याही कार्यक्रमाचे यश किंवा अखादा कार्यक्रम/योजना प्रत्यक्षरित्या कसा चालू आहे तसेच तो कार्यक्रम किंवा योजना विहित केलेले निश्चित उद्दिष्ट साध्य करू शकेल किंवा कसे याचा ऊहापोह करून दाखविण्यावर आहे. बाहेरील लोकांना हे अगदी जरूरीचे वाटते, अन्यथा मूल्यमापन अभ्यास म्हणजे केवळ आकडेवारी संकलन व माहिती पुरविणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित राहिले तर त्याचा काही उपयोग नाही.

(५) मूल्यमापन अभ्यास पद्धती व तंत्रे

मूल्यमापन अभ्यासाची अनेक तंत्रे आहेत. तथापि अंतर्गत व बाह्य स्वरूपातील मूल्यमापन ही दोन्ही महत्त्वपूर्ण आहेत.

* (संशोधन सहाय्यक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे १).

मूल्यमापनाच्या दोन पद्धती म्हणजे कार्यक्रम/योजनेपूर्वी तथा योजनेनंतर तिसरी पद्धती म्हणजे "जलद मूल्यमापन" (Quick Evaluation) ही पद्धती भारतामध्ये नव्यानेच जन्माला आलेली आहे. कार्यक्रम कार्यान्वित असताना त्याचे बरोबरच हे मूल्यमापन करण्यात येते त्यायोगे कार्यक्रम/योजनेचा प्रकल्पाचा "मध्यावधी" (Mid-term) आढावा घेऊन त्यामध्ये काही सुधारणा घडवून आणता येतात.

मूल्यमापनामध्ये आणखी एक तंत्र अवलंबिले जाते ते म्हणजे "केस स्टडीज" (Case studies) किंवा "नमुना वैयक्तीक प्रकरण अभ्यास". विशेषतः जेव्हा एखाद्या संघटनेला/संस्थेला एखाद्या प्राथमिक प्रकल्पाची किंवा संशोधनात्मक प्रकल्पाची पूर्ण माहिती नसते तेव्हा या तंत्राचा वापर करतात. काही "केस स्टडीज" केवळ प्रश्न समजावून घेण्यासाठीच हाती घेतल्या जातात असे नव्हे तर माहिती संकलित करण्यासाठी आवश्यक असलेली कार्य-पद्धतीवर एक प्रकारचा प्रकाश टाकण्यासाठी योजल्या जातात. परंतु अशा "केस स्टडीज" साठी प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग लागतो कारण असे प्रशिक्षित कर्मचारी, विशेष-णात्मक मनाने व दृष्टीकोनाने सज्ज असतात (Having analytical insight).

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, वस्तुनिष्ठ मूल्यमापनासाठी मूल्यमापनात तरबेज असलेला कर्मचारीवृंद आवश्यक आहे. कारण मूल्यमापन कार्यप्रणाली,

माहिती संकलन व पृथक्करण अभ्यास, अहवाल लेखन ही कामे म्हणावी तितकी सोपी नाहीत. याशिवाय मूल्यमापन अभ्यास अहवाल हे केवळ क्षेत्रीय पाहणी अहवाल नाहीत. ते त्याच्याही पलिकडे जाऊ शकतात. मूल्यमापनामध्ये निर्णय (सारासार स्वरूपातील) यावर अधिक भर आहे. क्षेत्रीय पाहणी तशाप्रकारचे निष्कर्ष काढण्यास सहाय्यभूत होते म्हणूनच क्षेत्रीय पाहणीवर आधारित मूल्यमापन अहवालांचे महत्त्व अधिक असते.

(६) क्षेत्रीय पाहणी संशोधन

हे मूल्यमापनातील एक महत्त्वाचे अंगभूत तत्व आहे. ते साध्य करण्यासाठी व माहिती संकलनासाठी निरनिराळे स्तर म्हणजे राज्य/जिल्हा/विकास गट/गाव तसेच वैयक्तीक लाभार्थी यांची माहिती गोळा करावी लागते.

(अ) राज्य/जिल्हा/प्रकल्प स्तरावरील माहिती संकलन आपल्याला त्या कार्यक्रमाचे संघटन आणि प्रशासन कसे काय आहे हे विशद करते तर

(ब) विकास गट तथा गाव पातळीवरील माहितीवर त्या कार्यक्रमाचे/योजनेचे सूक्ष्म स्तरावरील नियोजन व अंमलबजावणी कार्यवाही कशी आहे यांचे दिग्दर्शन घडविते.

(क) तसेच लाभधारकांचा शोध अथवा ओळख याची माहिती देणे लाभधारक स्तरावरील माहिती संकलनाचे काम प्रशिक्षित अन्वेषकांच्याद्वारे विहित "लाभधारक" नमुना प्रपत्र (Individual Beneficiary

Schedule) मध्ये माहिती भरण्यात येते. हे वैयक्तिक लाभार्थी प्रपत्र सदर कार्यक्रम यशस्वी झाला किंवा कसे हे दाखवून देणारे एक महत्त्वाचे साधन आहे. त्यावरच कार्यक्रम/योजनेचा पुढील प्रवास/निर्णय आधारलेला असतो.

मूल्यमापन अभ्यासापासूनचे फायदे व मूल्यमापन यंत्रणेतील कर्मचारी यांचे प्रशिक्षण यांचा सतत आढावा घेतला गेला पाहिजे. मोठ्या प्रकल्पावरील मूल्य-मापन करणाऱ्या कर्मचारीवृंदास शासनाने प्रशिक्षण दिले पाहिजे. त्यायोगे ते आपल्या त्या त्या भौगोलिक क्षेत्रात कार्यान्वित असलेल्या कार्यक्रमांचा/योजनांचा प्रभाव/परिणाम ते जाणू शकतील.

योजना/कार्यक्रम माहिती संकलन पद्धती, रचना, मूल्यमापनाच्या आधारावर तयार करण्यात आली पाहिजे म्हणजे अशी माहिती-रचना पुष्कळशा प्रश्नांची उकल करण्यास मदत करील. (सामाजिक तथा, आर्थिक क्षेत्रातल्या विकासात्मक) मूल्य-मापनाचे फायदे अनेक आहेत. भविष्य-काळात कोणत्या कार्यक्रमाद्वारे लोकांचा फायदा होईल याचे दिग्दर्शन करून अनाठायी प्रकल्प खर्चास कशी कात्री लावता येईल याचा अंदाज ह्या मूल्यमापन अभ्यासातून उपलब्ध होऊ शकतो.

बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनामुळे आदिवासी स्त्रीची बदलणारी भूमिका आणि त्या बदलांचा तिच्या सामाजिक आणि आर्थिक दर्जावर होणारा परिणाम

श्रीमती प्रज्ञा पद्माकर नानल

१. प्रस्तावना

या अभ्यासाचा उद्देश महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यात जे सामाजिक व आर्थिक बदल झाले त्या बदलामुळे तेथील आदिवासी स्त्रीच्या भूमिकेत कांही बदल झाला अथवा नाही आणि तिच्या दर्जावर कांही परिणाम झाला अथवा नाही, हे पाहणे हा आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात नियोजन-बद्ध अर्थव्यवस्थेला सुरुवात झाली. त्यामुळे औद्योगिकरणाला प्रोत्साहन मिळाले, उद्योगधंद्याचे फार मोठे जाळे या देशात विशेषतः महाराष्ट्रामध्ये विणले गेले. पाठोपाठ शहरीकरण, नागरीकरण हीणे अपरिहार्य होते. वाहतूक व दळणवळणाची साधने वाढली, स्थलांतर वाढले, रोजगाराच्या अधिकाधिक संधी उपलब्ध होऊ लागल्या. शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्थेवर असलेला भर कमी झाला.

सर्व देशभरात झालेला हा बदल ठाणे जिल्ह्यातही झाला. केवळ महाराष्ट्राची राजधानीच नव्हे तर संपूर्ण देशभरातील एक नंबरचे औद्योगिक शहर म्हणून ओळखले जात असलेल्या मुंबई शहराला लागून असल्यामुळे ठाणे जिल्ह्यातही अनेक बदल घडून आले. मुंबईतील अनेक उद्योगांचे कारखाने, कारखान्यांच्या शाखा ठाणे जिल्ह्यात हलवल्या गेल्या. ठाणे जिल्ह्यातील माणसे मुंबईत कामाला जाऊ लागली तर मुंबईतील माणसे ठाणे जिल्ह्यातील कारखान्यांमध्ये कामाच्या निमित्ताने जाऊ येऊ लागली. लोहमार्गाचे जाळे व दोन राष्ट्रीय महामार्ग या जिल्ह्यातून जात असल्यामुळे विंगर आदिवासीचे या भागात जाणे-येणे वाढले. या सर्व गोष्टींचा परिणाम येथील आदिवासींवर घडून आला. पूर्वी

जंगलात रहाणारा आदिवासी, विंगर आदिवासींच्या अधिक संपर्कात आला.

ह्या व्यतिरिक्त एक दुर्बल समाजघटक म्हणून आदिवासींसाठी शासनाने विशेष सोयी सवलती, उत्पन्न मिळवून देऊ शकणाऱ्या विविध योजना जाहीर केल्या आदिवासींच्या हितसंरक्षणार्थ घटनेवर आधारित सामाजिक कायदे लागू झाले.

सरकारी प्रयत्नांबरोबरच स्वयंसेवी संस्था-संघटनांचे या भागात काम वाढले. त्यात प्रामुख्याने स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून काम करत आलेली गोदावरी परळकरांची किसान सभा, श्रीमती ताराबाई मोडक यांचे ग्रामबाल शिक्षा केंद्र, भूमिसेना, कृषी शिक्षा केंद्र, वनवासी कल्याण आश्रम, विश्व हिंदू परिषद, ग्राम स्वराज्य समिती कष्टकरी संघटना, वननिकेतन-श्रमिक मुक्ती संघटना, विधायक संसद-श्रमजीवी संघटना इ. संस्था-संघटनांच्या रचनात्मक, संघर्षात्मक कामांचा समावेश होतो.

औद्योगिकरण-शहरीकरण बरोबरच सरकारी सोयी सवलती, योजना, कायदे व स्वयंसेवी संस्था-संघटनांचे रचनात्मक संघर्षात्मक काम ह्या गोष्टींचाही आदिवासींच्या जीवनावर परिणाम झालेला आढळून येतो.

दर्जा व भूमिका म्हणजे काय?

आदिवासी स्त्रीची बदलणारी भूमिका व दर्जा अभ्यासताना दर्जा व भूमिका म्हणजे काय, हे स्पष्ट होणे आवश्यक आहे. 'दर्जा' व 'भूमिका' ह्या संज्ञा मानव-शास्त्रीय लिखाणातून विशिष्ट अर्थाने वापरल्या जातात.

मानवशास्त्र संशोधक डॉ. राल्फ लिटन यांनी दिलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे:— कोणत्याही व्यक्तीला समाजव्यवस्थेत विवक्षित काळी जे स्थान असते, त्या स्थानाला "दर्जा" असे म्हणतात. समाजातील प्रत्येक स्थानाशी कांही हक्क किंवा अधिकार आणि कर्तव्ये किंवा बंधने (राईट्स अँड ऑब्लिगेशन्स) निगडित असतात. या हक्कांचे व कर्तव्यांचे स्वरूप व मर्यादा समाजाच्या नियमात्मक व्यवस्थेने घालून दिलेल्या असतात. त्यानुसार व्यक्तींनी वागावे अशी समाजाची अपेक्षा असते. अशा रीतीने हक्क व कर्तव्ये आचरणात आणण्याच्या क्रियेला "भूमिका" किंवा "सामाजिक भूमिका" असे म्हणतात.

लिओनार्ड ब्रूम व सोल्झिनक यांनी भूमिकेची व्याख्या "विशिष्ट सामाजिक स्थानाशी अनुरूप असा वर्तन प्रकार म्हणजे भूमिका," अशी केली आहे. तर "दर्जाशी संबंधित असलेले हक्क व कर्तव्ये यांना कार्यान्वित करण्याची क्रिया म्हणजे भूमिका" अशी व्याख्या मानवशास्त्रीय परिभाषा कोष यांनी केली आहे.

अशा रीतीने दर्जा व भूमिका हे एकमेकांशी संबंधित असून, एकाचा विचार करत असताना दुसऱ्याचा विचार होणे अपरिहार्य ठरते.

सामाजिक बदल, आर्थिक बदल व बदल होण्याची कारणे

समाजातील रचनेमध्ये व सामाजिक संबंधामध्ये जेव्हा बदल घडून येतात तेव्हा सामाजिक बदल झाला असे म्हटले जाते. सामाजिक बदलांची तीन प्रमुख कारणे शिक्षण, सामाजिक संस्था व त्यामधील स्त्रियांचा सहभाग आणि सामाजिक कायदे ही होत.

(संशोधन अधिष्ठात्र योजनेअंतर्गत सादर करण्यात आलेल्या प्रबंधाचा गोषवारा)

उत्पादनाची साधने वाढली, साधने बदलली, विनिमय व्यवहारात बदल झाला, पैशाच्या व्यवहारात वाढ झाली, बाजारपेठ बदलली, हे सर्व आर्थिक बदल झाल्याचे निदर्शक आहेत. औद्योगिकीकरण व शहरीकरण, दळणवळणाच्या साधनात बदल व वाढ, आदिवासीसाठीच्या विशेष सोयी सवलती व योजना, ही आर्थिक बदलाची प्रमुख कारणे आहेत.

ह्या अभ्यासाची आवश्यकता का वाटली?

आजच्या ह्या यंत्रयुगात भारताला एकविसाव्या शतकात नेण्याची भाषा बोलली जात आहे, अण्वस्त्रयुगाची सुरुवात झाली आहे. संगणकाचा वापर विविध क्षेत्रांमध्ये वाढत आहे. देश तर पुढे जातोय, देशातील जनतेचे काय? आज अण्वस्त्र 'उपग्रह' संगणक हे शब्दही माहिती नसलेले लोक, बहुसंख्य लोक या देशात आहेत. या देशाचा मूळचा रहिवासी आदिवासी ज्याला अजून स्वातंत्र्य या शब्दाशीही पुरेशी तोंडओळख नाही, त्याची काय परिस्थिती आहे? आज स्वातंत्र्य मिळून ४३ वर्षे झाली, घटनेने सर्वांना समान हक्क दिले, आजपर्यंत दबलेल्या या गटाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. हे लक्षात आल्यामुळे केंद्र शासनाने, राज्य शासनाने विविध सोयी सवलती, योजना जाहीर केल्या. स्वयंसेवी संस्था-संघटनांचे या भागात काम वाढले. आज अशी वेळ येऊन ठेपली आहे की, या सर्व प्रयत्नांचा आदिवासींना विशेषतः आदिवासी स्त्रियांना किती फायदा झाला, हे पडताळून बघण्याची वेळ आली आहे. घटनेने घालून दिलेल्या मार्गावर आपण चालतो आहोत का, याचे पुनर्मूल्यांकन आता झाले पाहिजे. ह्या सर्व बदलांमध्ये आदिवासींची पिढवणूक कमी झाली आहे की नाही, आदिवासी स्त्रियांचे होत असलेले शोषण थांबले की नाही, ह्या सगळ्या बदलात त्यांचे स्थान कुठे आहे, त्यांची भूमिका काय आहे, हेच बघण्यासाठी ह्या अभ्यासाची आवश्यकता वाटली.

अभ्यासाचा उद्देश

(१) सामाजिक व आर्थिक बदलात आदिवासी स्त्रीची भूमिका बदलली की नाही, हे पडताळणे.

(२) आदिवासी स्त्रियांच्या दर्जात बदल झाला की नाही, हे अभ्यासणे.

(३) या अभ्यासातून निघालेल्या निष्कर्षांवर आधारित सूचना मांडणे.

अभ्यासक्षेत्र

१९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे महाराष्ट्रात आदिवासींचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण ९.१९ टक्के एवढे होते. त्यापैकी आदिवासी वस्ती असलेल्या प्रमुख जिल्ह्यांतील आदिवासींचे, महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींशी प्रमाण खालीलप्रमाणे आहे:-

घुळे—१४.४० टक्के, ठाणे—१२.६४ टक्के व नाशिक १२.१५ टक्के.

या तीनही जिल्ह्यांपैकी महाराष्ट्राच्या राजधानीच्या मुंबईच्या जवळ असल्याने ठाणे जिल्ह्यात कारखाने व दळणवळण, वाहतूक साधनांचा प्रसार इतर दोन जिल्ह्यांपेक्षा जास्त झाला. अनेक स्वयंसेवी संस्था-संघटना येथे अनेक वर्षे आदिवासींसाठी, आदिवासींबरोबर रचनात्मक, संघर्षात्मक काम करीत आहेत. ह्याच कारणामुळे ठाणे जिल्ह्याची निवड अभ्यासक्षेत्र म्हणून केली गेली.

अभ्यासलेले लोक

१९७१ च्या जनगणनेमध्ये ठाणे जिल्ह्यात केवळ २२ जमातींचा "अनुसूचित जमाती" म्हणून जाहीर केल्या होत्या. या २२ जमातींपैकी केवळ १९ जमातींच ठाणे जिल्ह्यात वस्ती करून राहिलेल्या आढळल्या. या १९ जमातींपैकी, कातकरी, कोकणा, महादेवकोळी, मल्हार कोळी, ठाकूर व वारली या सहाच जमातींची लोकसंख्या १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे १०,००० चे वर आढळली. या सहा जमातींची मिळून लोकसंख्या, ठाणे जिल्ह्यातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या ९६.३२ टक्के एवढी असल्याचे आढळले. त्यामुळे या सहाच जमातीतील स्त्रियांचा अभ्यासासाठी विचार करण्याचे ठरवले.

२. संशोधनाचा आराखडा

ह्या प्रकरणात नमुना पाहणी करण्याचे का ठरवले? उत्तर देणाऱ्यांची निवड कशी केली? गृहित पक्ष काय होता? प्रश्नाबली कशी बनवली? इतर आवश्यक ती माहिती कशी गोळा केली? ह्या माहितीचे पृथःकरण व विश्लेषण कसे केले, या बाबींना स्पष्ट करण्यात आला आहे.

नमुना पाहणी

ठाणे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील प्रमुख जिल्ह्यांपैकी एक. तेरा तालुके असलेल्या ह्या जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यात कमी जास्त प्रमाणात आदिवासी वस्ती आहे. महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या १२.६४ टक्के आदिवासी ठाणे जिल्ह्यात राहतात. १९८१ च्या जनगणनेनुसार ठाणे जिल्ह्यात ३,६८,९४४ आदिवासी पुरुष व ३,६०,४८० आदिवासी स्त्रिया वस्ती करून राहतात. या सर्व आदिवासी स्त्रियांना जाऊन भेटणे शक्य नव्हते म्हणून नमुना पाहणी करावयाचे ठरवले. ठाणे जिल्ह्यात आदिवासी तालुके (ट्रायबल ब्लॉक) म्हणून जाहीर झालेले, वसई, भिवंडी, वाडा, शहापूर, मुरबाड, पालघर, जव्हार, मोखाडा, डहाणू व तलासरी या दहा तालुक्यातील १०० आदिवासी स्त्रियांशी बोलायचे ठरवले.

उत्तर देणाऱ्यांची निवड

तुलनात्मक अभ्यास होण्यासाठी या दहा तालुक्यातील दहा गावांवर लक्ष केंद्रीत करण्याचे ठरवले. पैकी काही गावे नागरी वस्तीच्या जवळ तर काही नागरी वस्तीपासून लांबची निवडली. काही गावे स्वयंसेवी संस्था-संघटनेचे काम असलेली निवडली.

आदिवासी स्त्रियाही १५ ते ५० या वयोगटातील निवडल्या कारण यापैकी काही स्त्रिया शिक्षणपद्धतीची माहिती देऊ शकत होत्या, काही संस्था-संघटनेच्या कामामुळे झालेल्या बदलांची माहिती देऊ शकत होत्या तर काही सरकारी योजनांमुळे झालेल्या बदलांची माहिती देऊ शकत होत्या. या बदलांमुळे त्यांच्या भूमिकेत वा दर्जात काही बदल झाला की नाही हे पडताळून पहाता आले.

गृहित पक्ष

१९४१ ते १९९० ह्या काळात ठाणे जिल्ह्यात आर्थिक व सामाजिक बदल ठळकपणे झालेले आढळतात. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, गोडूताई परळकरांनी उभारलेल्या वारल्यांचा लढा, सरकारी योजनांची अंमलबजावणी, स्वयंसेवी संस्था-संघटनांचे काम अशा बाबी बदलांसाठी पूरक ठरल्या? ५० वर्षांपूर्वीचे ठाणे आता राहिले नाही. पण जेवढा बदल बिगार आदिवासींमध्ये झाला तेवढा आदिवासीं

मध्ये झाला नाही. आदिवासी स्त्रियांच्या भूमिकेत अथवा दर्जात म्हणावा तसा बदल झाला नाही, असे खेदाने म्हणावे लागते. ह्याच गृहित पक्षाच्या आधारावर, पुढील सर्व अभ्यास आधारित असून हा गृहित पक्ष पडताळून पाहिला जाणार आहे.

माहितीसंग्रह व सहभागी निरीक्षण

प्रत्येक अभ्यासात माहिती मिळवण्याचे दोन प्रकार असतात. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष पद्धतीत संबंधित लोकांकडून आवश्यक ती माहिती गोळा करता येते. तर अप्रत्यक्ष, प्रत्यक्ष पद्धतीत ग्रंथालयात उपलब्ध संदर्भ ग्रंथांमधून माहिती मिळविता येते. ह्या अभ्यासासाठी दोन्ही पद्धतीचा वापर केला आहे. पूर्वीची परिस्थिती व आकडेवारीतील बाबी ह्या उपलब्ध संदर्भग्रंथ व जनगणनेतून मिळविल्या तर सद्य परिस्थितीची माहिती प्रत्यक्ष आदिवासी स्त्रियांकडून मिळविली. सरकारी अधिकाऱ्यांकडून योजना व सोयी सवलतींची माहिती तर स्वयंसेवी संस्था-संघटनेच्या कामाची माहिती त्या त्या संस्था-संघटनेच्या कार्यकर्त्यांकडून मिळविली. काही अलिखित माहिती नुसत्या निरीक्षणांमधून मिळवली.

माहिती पृथःकरण व विश्लेषण

जनगणनेतून उपलब्ध झालेल्या माहितीची कोष्टके बनवून त्यावर निष्कर्ष काढले आहेत. त्याचप्रमाणे आदिवासी स्त्रियांबरोबर झालेल्या गप्पांमधून निष्कर्ष काढले आहेत.

३. ठाणे जिल्हा, जिल्ह्यातील स्थित्यंतरे व या स्थित्यंतरांचा आदिवासींवर झालेला परिणाम

ठाणे जिल्हा

महाराष्ट्राची राजधानी मुंबईच्या उत्तरेला हा जिल्हा येत असून कोकणपट्टीचाच एक भाग म्हणून ओळखला जातो. काळ्या मातीचा हा जिल्हा असून ही माती भात शेती व भाजीपाल्यासाठी योग्य अशी आहे. तांदळासोबत नागली, वरी, तूर, उडीद अशा प्रकारची धान्ये व कडधान्येही येथे पिकवली जातात.

ठाणे, कल्याण, उल्हासनगर, मुरबाड, शहापूर, जव्हार, मोरवाडा, वाडा, पालघर, भिवंडी, वसई, डहाणू व तलासरी अशा तेरा तालुक्यांचा हा जिल्हा बनलेला आहे.

१९८१ च्या जनगणनेनुसार ठाणे जिल्ह्यात अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ७,२९,४२४ एवढी आहे. पैकी ३,६८,९४४ पुरुष व ३,६०,४८० स्त्रिया आहेत. जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या २१.७६ टक्के-एवढी ही लोकसंख्या आहे. ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींचे प्रमाण, महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींच्या १२.६४ टक्के एवढे आहे.

हा अभ्यास केवळ कोकणा, काथोडी, महादेव कोळी, मल्हार कोळी, ठाकूर व वारली या सहा जमातीपुरताच मर्यादित आहे. एकंदर परिस्थितीची कल्पना घेण्यासाठी १९६१-१९७१ व १९८१ या तीन जनगणनेतील आकडेवारीचा आधार घेऊन महाराष्ट्रातील वरील सहा जमाती व ठाणे जिल्ह्यातील सहा जमाती यांची तुलना केली आहे. तसेच ठाणे जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या यांची तुलना केली आहे व शेवटी ठाणे जिल्ह्यातील सहा जमातींची आपापसात तुलना केली आहे. १९४१ ते १९९० असा कालखंड बदलांसाठी अभ्यासाचा असे ठरवले असले तरी १९४१ साली जनगणना झाली नाही व १९५१ साली सखोल जमातवार माहिती उपलब्ध होऊ शकली नाही त्यामुळे ही तुलना १९६१-१९७१ व १९८१ या तीन जनगणनांमधून उपलब्ध माहितीपुरतीच मर्यादित आहे.

ठाणे जिल्ह्यातील सहा जमातींची तुलना

ठाणे जिल्ह्यातील सहा प्रमुख अनुसूचित जमातींची तुलना करित असताना १९६१-७१-८१ या काळातील लोकसंख्या वाढ, साक्षरता प्रमाण, नागरी, ग्रामीण, लोकसंख्या प्रमाण, ग्रामीण भागातील कामकऱ्यांचे प्रमाण या बाबींचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. त्यामधून निघालेले निष्कर्ष ढोबळमानाने पुढे दिले आहेत :-

एकूण आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, महादेव कोळी ही जमात इतर जमातीपेक्षा अधिक सुधारलेली आहे, तर कातकरी जमात सर्वात मागास असल्याचे दिसते. साक्षरतेचे प्रमाण नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण हे महादेव कोळी जमातीत, इतर जमातीपेक्षा जास्त असल्याचे आढळते. बहुसंख्य आदिवासी शेतीवर अवलंबून, काही शेतकरी, तर काही शेतमजूर म्हणून असल्याचे आढळते.

ठाणे जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या व ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी यांची तुलना

ठाणे जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या व ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी यांची तुलना करत असताना, १९६१-७१-८१ या काळातील लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण, ग्रामीण-नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण, साक्षरता प्रमाण व कामकरी लोकसंख्या या बाबींचा आधार घेऊन तुलना केली आहे. या आकडेवारीवरून पुढील गोष्टी लक्षात येतात :-

(१) ह्या काळात मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंद्याची वाढ झाल्याने एकूण लोकसंख्येची वाढ मोठ्या प्रमाणावर झालेली आहे (३८.०६ टक्के व ४६.८९ टक्के). त्यामानाने ह्या काळातील आदिवासी लोकसंख्येची वाढ कमी आहे (१५.५८ टक्के व २५.८६ टक्के).

(२) एकूण लोकसंख्येतील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण, आदिवासी लोकसंख्येच्या नागरी प्रमाणापेक्षा जास्त असल्याचे आढळून येते. (१९८१ साली ४५.७५ टक्के नागरी पुरुष व ५.२५ नागरी आदिवासी पुरुष).

(३) साक्षरतेच्या प्रमाणातही एकूण लोकसंख्या व आदिवासी संख्येच्या बाबतीत मोठी तफावत आढळून येते. १९८१ साली एकूण लोकसंख्येतील ५९.६४ टक्के पुरुष व ४०.१५ टक्के स्त्रिया साक्षर होत्या तर आदिवासी लोकसंख्येतील २२.३४ टक्के पुरुष व ६.२९ टक्के स्त्रिया साक्षर होत्या.

(४) एकूण लोकसंख्येतील कामकऱ्यांच्या प्रमाणापेक्षा, आदिवासी लोकसंख्येत कामकऱ्यांचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळते. तसेच आदिवासी कामकरी प्रायमरी सेक्टरमध्ये मोठ्या प्रमाणावर काम करताना आढळतात तर एकूण लोकसंख्येतील कामकरी सेकंडरी सेक्टरमध्ये मोठ्या प्रमाणावर काम करताना आढळतात.

महाराष्ट्रातील सहा प्रमुख जमाती व ठाणे जिल्ह्यातील सहा प्रमुख जमाती यांची तुलना

महाराष्ट्रातील व ठाणे जिल्ह्यातील सहा प्रमुख जमातींची तुलना करित असताना, त्यांची लोकसंख्या, ग्रामीण, भागातील जनतेचे साक्षरता प्रमाण,

ग्रामीण नागरी प्रमाण, ग्रामीण भागातील कामकरी जनतेचे प्रमाण यांची तुलना केली आहे. या आकडेवारीवरून पुढील गोष्टी लक्षात येतात.

(१) महाराष्ट्राच्या एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी १२.६३ टक्के लोक, ठाणे जिल्ह्यात वस्ती करून राहतात.

(२) नागरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अत्यल्प आढळते. ठाणे जिल्ह्याच्या आदिवासी लोकांचे हे प्रमाण १९८१ साली ५.२४ टक्के पुरुष व ४.८१ टक्के स्त्रिया एवढे असून, महाराष्ट्रातील आदिवासींसाठी हे प्रमाण १०.७६ टक्के पुरुष व १०.९ टक्के स्त्रिया इतके आढळते.

(३) ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींचे साक्षरतेचे प्रमाण १९८१ साली (२२.३४ टक्के पुरुष व ६.२९ टक्के स्त्रिया) महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या साक्षरता प्रमाणाच्या तुलनेत (३२.३८ टक्के पुरुष व ११.९४ टक्के स्त्रिया) कमी असल्याचे आढळून येते.

(४) महाराष्ट्रात काय किंवा ठाणे जिल्ह्यात काय, गरीबी व हलाखीच्या परिस्थितीमुळे प्रत्येक घडघाकट स्त्री-पुरुषाला काम करावे लागते. १९८१ साली ठाणे जिल्ह्यात हे प्रमाण ६२.५२ टक्के पुरुष व ५७.५ टक्के स्त्रिया एवढे असून महाराष्ट्रात हेच प्रमाण ६१.७४ टक्के पुरुष व ५६.६३ टक्के स्त्रिया इतके आढळते.

(५) महाराष्ट्रातही ठाणे जिल्ह्या-प्रमाणेच आदिवासी मोठ्या प्रमाणावर (सुमारे ८०%) शेतीवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

या सर्व निष्कर्षांवरून आपल्याला असे म्हणता येईल की, ठाणे जिल्ह्यातील ९५% आदिवासी अजूनही ग्रामीण भागात राहतो. शैक्षणिक सोयींपासून तो वंचित राहिलेला असून, आजही तो रोजगारासाठी प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहे. औद्योगिकीकरण व शहरीकरणाची चाहूल त्याला लागलेली नाही. आदिवासी पुरुष व आदिवासी स्त्रिया यांच्या तुलनेत आदिवासी स्त्रिया अधिक मागास असल्याचे आढळून येते.

४. आदिवासी स्त्रिया

ह्या प्रकरणात ठाणे जिल्ह्यातील सहा प्रमुख जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक गुणवैशिष्ट्यांची माहिती दिली आहे. या वैशिष्ट्यांमध्ये या जमातींच्या लोकांचे पोषाख, सण, देव, नाचाचे प्रकार, अन्न, लग्नपद्धती, घरांची रचना, उप जीविकेचे व्यवसाय इ. बाबींची माहिती दिली असून, तदनंतर आदिवासी स्त्रियांशी मारलेल्या गप्पांमधून या वैशिष्ट्यात काही बदल झाला आहे वा नाही, हे बघण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पोषाख व दागिने.—स्त्रियांच्या पोषाखातील नऊवारी आडव्या लुगड्याची जागा आज पाचवारी नायलॉनच्या साडीने घेतली आहे. लहान मुलीही परकरपोलक्या-कडन स्कर्ट ब्लाऊजकडे वळल्या आहेत. गरिबीमुळे दागिन्यांचे प्रमाणही कमी झाले आहे. तर पुरुषांच्या बाबतीत लंगोटीची जागा आता अर्ध्या पट्टेने घेतली आहे. बाहेर जाताना, शक्य असेल तर फुलपट्टी वापरली जाते. बंडी, कोपरी फक्त वृद्धांच्या अंगावर दिसते. बहुतेक तरुण शर्ट व हाफपेटमध्ये फिरताना आढळतात.

देव व सण.—बिगर आदिवासींशी वाढत्या संपर्कामुळे आदिवासींनी आता हिंदूंचे देव व सण आपलेसे केल्याचे आढळते. स्त्रियांना देवपूजा करता येत नाही. सणा-मुदीला व आनंदाच्या प्रसंगी होणारा नाच मात्र कमी झालेला नाही. तारपा, गरबा, कामड्या, बोहाडा असे नाचाचे विविध प्रकार अजूनही आढळून येतात. होळीच्या दिवशी, लग्नाच्या आदल्या दिवशी व दुःखद प्रसंगी दारूचा कार्यक्रम अजूनही पार पडतो. मात्र तरुण स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण यात कमी झाल्याचे आढळून येते.

पंचपद्धत.—जमातीतील अंतर्गत भांडणे सोडविण्यासाठी असलेल्या पंचपद्धतीचा प्रभाव कमी झाल्याचे आढळून आले. भांडणांची दखल घेण्यासाठी पोलिसात तक्रार दिली जाते किंवा संघटनेकडे धाव घेतली जाते.

संस्थेचे/संघटनेचे काम सुरू झाल्याचा फायदा.—संस्थेचे/संघटनेचे काम सुरू झाल्याचा मुख्य फायदा म्हणजे दारू पिण्याचे व दारू पिणाऱ्यांचे प्रमाण कमी झाले. दारू पिऊन बायकांना होणारी मारहाण कमी झाली.

लग्न शक्यतोवर कर्ज न काढता केले जाते. देज घेण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे.

संघटनेचे काम असलेल्या भागातील आदिवासी स्त्रियांची राजकीय जाणीव ही इतर भागातील आदिवासी स्त्रियांच्या जाणीवेपेक्षा जास्त असल्याचे आढळून येते.

कुटुंब पद्धती.—पूर्वीची एकत्र कुटुंबे जाऊन आता विभक्त कुटुंबांचा काळ आलेला आहे. मात्र मुले सांभाळण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने स्त्रीचीच असते. मजुरीचे पैसे दोघांकडेही असतात. आवश्यक वस्तूंची खरेदी दोघे मिळून करतात. मुलांना शाळेत घालण्याचे प्रमाण वाढत आहे. भगताचा प्रभाव कमी होतो आहे.

अशा प्रकारे वरील सर्व वैशिष्ट्यांचा व बदलांचा विचार केल्यावर असे लक्षात येते की, आदिवासी स्त्रियांच्या भूमिकेत वा दर्जात झालेला बदल अत्यल्प असा आहे.

५. सामाजिक बदल व आदिवासी स्त्रिया

ह्या प्रकरणात सामाजिक बदल म्हणजे काय, हे बदल कशांमुळे होतात व ह्या बदलांमुळे आदिवासी स्त्रियांच्या भूमिकेत व दर्जात काही बदल झाला की नाही, हे तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षण, सामाजिक संस्था व सामाजिक कायदे यांच्यामुळे सामाजिक बदल घडून येतात असे नूर आपशा व मुमताज अली खान यांनी आपल्या "स्टेट्स ऑफ वुमन इन इंडिया" या पुस्तकात म्हटले आहे. त्यामुळे सामाजिक बदल अभ्यासताना शिक्षणाचा प्रभाव, सामाजिक संस्थांचा प्रभाव व सामाजिक कायदांचा प्रभाव अभ्यासला आहे.

शिक्षण—सामाजिक दर्जा ठरवताना शिक्षणामुळे आदिवासी स्त्रियांना प्राप्त झालेले अधिकार, मिळालेल्या नोक्या व आदिवासी स्त्रियांच्या शिक्षणातील प्रश्न या बाबींचा विचार केला गेला पाहिजे. आदिवासींमध्ये स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. मुलींनी शाळेत प्रवेश घेतला तरी फार कमी मुली दहावी-पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करतात. लग्न समयी मुलींची पसंती असल्याशिवाय लग्न होत नाही. मात्र मूल कधी व्हावे, किती मुले व्हावीत, दोन मुलांमध्ये किती अंतर असावे, या बाबींचा निर्णय तिचा नवराच

घेतो. घर बांधणे, कुटुंबपद्धत, उत्पन्नासाठी शेतीव्यतिरिक्त प्रयत्न अशा बाबीतील तिला काही मत देता येत नाही. दहावीपर्यंत शिकलेल्या मुलीतही राजकीय जाणीव असल्याचे अभ्यासानेच आढळून येते. लहानमोठ्या उद्योगातून अकुशल कामगार म्हणून १०% इतक्या अल्पप्रमाणात आदिवासी स्त्रिया काम करताना आढळतात. प्रशिक्षित शिक्षिका, डी. एड., अंगणवाडी सेविका म्हणून काम करणाऱ्यांचे प्रमाण पूर्वीपेक्षा जास्त असले तरी आजही ते ८% ते १०% एवढेच आहे. आदिवासी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी सरकारी व खासगी प्रयत्न चालू असलेले ठाणे जिल्ह्यात पहायला मिळतात त्याचा हळूहळू पण निश्चितपणे आदिवासी स्त्रीशिक्षणावर प्रभाव पडत असलेला दिसत आहे.

शहरी संस्कृतीशी निगडित अशी पाठ्य पुस्तके, गावात फक्त चौथीपर्यंत असलेली शाळा, विषय शिकवण्याचे माध्यम व बोलीभाषा यातील तफावत, विंगर आदिवासी शिक्षकांची उदासीनता, लवकर होणारे लग्न, प्रौढ शिक्षण पद्धतीत असलेला सातत्याचा अभाव अशा विविध कारणांमुळे आदिवासी मुली आपले शिक्षण अर्धवट सोडतात.

अशा रीतीने शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या संख्येत अल्प प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसत असले तरी त्यामुळे त्यांच्या भूमिकेत वा दर्जात लक्षणीय असा फरक दिसून येत नाही, असे खेदाने म्हणावे लागेल.

आदिवासी स्त्रियांचा सामाजिक संस्थामधील सहभाग

या उपप्रकरणात औपचारिक व अनौपचारिक संस्था, त्यांची कामे, विशेषतः स्त्रियांबाबतची कामे, आदिवासी स्त्रियांचा कामातील सहभाग, या स्त्रियांच्या भूमिकेत व दर्जात ह्या कामामुळे काही फरक झाला आहे वा नाही ह्या मुद्यांची चर्चा केली आहे.

औपचारिक संस्थांमध्ये जंगल कामगार सोसायट्या, ग्रामपंचायती, बँका, शैक्षणिक संस्था, महिला मंडळे व प्राथमिक आरोग्य केंद्र या सरकारी-विंगर सरकारी संस्थांचा समावेश होतो.

जंगल कामगार सोसायट्यांचे सभासदत्व केवळ पुरुषांपुरतेच मर्यादित आहे त्यामुळे आदिवासी स्त्रियांसाठी त्यांनी काही काम केल्याचे आढळून येत नाही.

ग्रामपंचायतीत आदिवासींसाठी जागा राखून ठेवलेल्या असतात. आदिवासी स्त्रिया मत तर देतात पण सभासद म्हणून निवडणुकीला वचतच उभ्या रहातात. ग्रामसभा म्हणजे काय? तिचे काय काम असते? पंचायतीची कामे कोणकोणती? याबाबतची पूर्ण माहिती आदिवासी पुरुषांना देखील नसते, आदिवासी स्त्रियांची तर गोष्टच सोडून द्या. अशा रीतीने पंचायतीच्या कामाचाही काही फायदा आदिवासी स्त्रियांची भूमिका व दर्जा बदलण्यासाठी झाल्याचे आढळून येत नाही. बँक, हप्ता, कर्ज या गोष्टींची माहिती हळू हळू होत असली तरी आदिवासी स्त्री बँकेत गेल्याचे अभ्यासानेच आढळून येते.

प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या कामामुळे, गरोदरपणात मृत्यू, बाळंतपणात मृत्यू-बालमृत्यूचे प्रमाण घटले आहे. अंधश्रद्धेचा प्रभाव हळू हळू कमी होत आहे. लसीकरणे महत्त्वही लोकांना पटू लागले आहे.

शैक्षणिक संस्थांच्या कामाच्या प्रभावाची चर्चा आधी केलीच आहे. अशा रीतीने औपचारिक संस्थांच्या कामाचा फारसा प्रभाव, आदिवासी स्त्रियांची भूमिका व दर्जा बदलण्यासाठी झाल्याचे आढळून येत नाही.

अनौपचारिक संस्थात आठवड्याचा बाजार, धार्मिक स्थळे, स्वयंसेवी संस्था संघटनांचा समावेश होतो.

आठवड्याच्या बाजाराला आदिवासी स्त्री पुरुष सर्वजण येतात पण आदिवासी स्त्रीची भूमिका व दर्जा बदलण्यासाठी त्याचा काहीच फायदा होत नाही. तीच गोष्ट धार्मिक स्थळांची. आदिवासी ही देव मानणारी जमात आहे. उपास तापास, देवीच्या जत्रेला जाणे, सामुदायिक गणपती उत्सव इ. सण साजरे केले जातात पण आदिवासी स्त्रियांची भूमिका बदलली नाही, असेच म्हणावे लागेल.

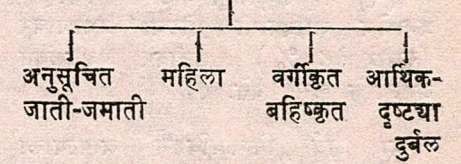
यानंतरच्या उपप्रकरणात ठाणे जिल्ह्यातील प्रमुख स्वयंसेवी संस्था संघटनांच्या कामाची थोडी तपशीलवार चर्चा केली असून आदिवासी स्त्रियांची भूमिका व दर्जा बदलण्यासाठी काही फायदा या कामामुळे झाला की नाही याची चर्चा केलेली आहे. या संस्थांमध्ये ठाणे जिल्ह्यातील भूमिसेना, आदिवासी सहज शिक्षण परिवार, ग्राम स्वराज्य समिती, ग्राम मंगल, श्रमिक मुक्ती संघटना वननिकेतन, वनवासी कल्याण

आश्रम, विधायक संसद श्रमजीवी संघटना, बालग्राम शिक्षा केंद्र व प्रगती प्रतिष्ठान या संस्थांनी चालविलेल्या विविध उपक्रमांची माहिती दिली आहे. त्याशिवाय या संस्था-संघटनांच्या कार्यकर्त्यांचे आदिवासी स्त्रियांच्या प्रश्नाबाबत काय म्हणणे आहे हेही सांगितले आहे. या स्त्रियांचा दर्जा सुधारावा म्हणून त्यांनी केलेल्या सूचनाही मांडलेल्या आहेत. या संस्था संघटना गेली कित्येक वर्षे आदिवासींसाठी-आदिवासी-बरोबर काम करित आहेत पण आदिवासी स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून करण्यात आलेले काम, आखण्यात आलेल्या योजना फारच अल्प स्वरूपाच्या असून सामाजिक भूमिका व दर्जा बदलण्यात या कामाचा प्रभाव अल्प आहे असे खेदाने म्हणावे लागेल.

सामाजिक कायदे व घटनात्मक तरतुदी

पूर्वीची शेंतीवर आधारित अर्थव्यवस्था जाऊन आता भर उद्योग धंद्यावर, शास्त्रीय प्रगतीवर दिला जात आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर वर्गकलह निर्माण झाले. आर्थिक व सामाजिक प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचे, अनेक पदरी, अनेक उत्तरी बनले. त्यामुळे आपल्या देशासारख्या अवाढव्य देशात, दुर्बलांना न्याय मिळवून द्यायचा असेल तर, लाखो बेकारांना काम,, मक्तेदारी-भांडवल-शाहीवर नियंत्रण, वाटप यंत्रणेत सुधारणा व निमित्तीत सहभाग असा सर्वांगीण विकास व्हायला हवा. तरच आर्थिक न्याय देणे शक्य होईल. आर्थिक न्यायाचा एक भाग म्हणजे सामाजिक न्याय.

सामाजिक न्याय

औद्योगिक क्रांतीनंतर शहरे निर्माण झाली. शहरे अपुरी पडल्यावर तेथील लोक गावात शिरले. गावातील आदिवासी अजून अंतर्गत भागात शिरला. उपजिविकेसाठी आवश्यक अशी जमीन हिरावली गेल्याने आदिवासी विंगर आदिवासीवर अधिकाधिक निर्भर होऊ लागला आणि ह्याचवेळी वेठविगारीची प्रथा, किमान वेतनापेक्षा कमी पैशात राबवून घेणे, आदिवासींच्या जमिनी लाटणे असे प्रकार सुरू झाले. ह्या जाचक प्रथांमुळे आदि-

वासीची होत असलेली पिढवणूक थांबविण्यासाठी सरकारने बंधविगार पद्धती निर्मूलन कायदा, १९७६, किमान वेतन वसमान कामासाठी समान वेतन कायदा, आदिवासीची जमीन विगार आदिवासीला विकता येत नाही वा विकत घेता येत नाही ही तरतुद असे विविध कायदे केले. ह्या कायद्यांमुळे आदिवासींची पिढवणूक कमी होण्यास निश्चितपणे मदत झाली आहे व आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यासाठी काही प्रमाणात मदत झाली आहे.

त्यानंतर अनुसूचित जमातीच्या हितरक्षणार्थ असलेल्या घटनात्मक तरतुदींची माहिती दिली आहे.

हिंदू वारसा कायदा १९५६, हिंदू दत्तक कायदा १९५६ व हिंदू विवाह कायदा १९५६ हे कायदे आदिवासींना लागू होत नाहीत. अनुसूचित जमातींचे परंपरागत विवाह विषयक कायदे व वारसाविषयक कायदेच त्यांना लागू होतात.

अशा प्रकारे अनुसूचित जमातींच्या हितसंरक्षणासाठी घटनेत तरतुदी केल्या असल्या तरी या तरतुदींची फारशी माहिती कोणाला नसल्याने त्यांचा फायदा म्हणावा तितका झाल्याचे आढळून येत नाही व आदिवासी स्त्रियांची भूमिका व दर्जा बदलण्यासाठी या तरतुदींची मदत फारशी झाली नाही असे म्हणावे लागले.

६. आर्थिक बदल व आदिवासी स्त्री

या प्रकरणात आदिवासी स्त्रियांचा आर्थिक दर्जा ठरवण्यासाठी पुढील गोष्टींचा विचार केला आहे. आर्थिक कामकाज सुरू करण्याचे वय, कामकाजाचे प्रकार व त्याचे स्वरूप, बेरोजगारी, रोजगार उपलब्धता, स्त्रियांचा रोजगाराबाबतचा दृष्टीकोन, काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रश्न, कामाच्या ठिकाणच्या आरोग्यविषयक धोकादायक गोष्टी, या धोक्याविरुद्धची उपाययोजना, रोजगाराचे तास व काम समाप्तीची वेळ आणि राहण्याच्या जागेचे कामाच्या जागेपर्यंतचे अंतर ह्या त्या गोष्टी होत.

ह्या बाबींचा विचार केल्यानंतर असे लक्षात येते की आदिवासी मुलीला वयाच्या ५-६ व्या वर्षापासून घरातले आणि ८-९ व्या वर्षापासून बाहेरचे काम करून घराला हातभार लावावा लागतो. विविध प्रकारची

अकुशल कामे तिला करावी लागतात. रोजगाराच्या संधी फारशा उपलब्ध नसतात. घरातील कामे व बाहेरचा रोजगार अशा दोन्ही आघाड्यांवर तिला लढावे लागते. शारीरिक अत्याचार होतच असतात. वेठबिगारीतून मुक्तता काही ठिकाणी झाली तसेच बऱ्याच ठिकाणी किमान वेतनही मिळू लागले पण भूमिका काही फारशी बदलली नाही, दजही सुधारला नाही.

आदिवासी स्त्रियांसाठी असलेल्या सहकारी सोयी-सवलती व योजना

आदिवासी हा दुर्बल व मागास समजला जात असल्यामुळे त्यांचा स्तर उंचावण्यासाठी सरकारकडून प्रयत्न होणे स्वाभाविक होते. वेठबिगार पद्धती (निर्मूलन) कायदा, किमान वेतन व समान कामासाठी समान वेतन कायदा, आदिवासींच्या नावे असलेल्या जमिनी विगार आदिवासीला विकता अगर विकत घेता येत नाही. हा जमीनविषयक कायदा असे विविध कायदे अंमलात आणून आदिवासींची होणारी पिढवणूक थांबविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. तसेच आदिवासींसाठी सक्तीचे व मोफत शालेय शिक्षण, नोकऱ्यांमधून राखीव जागा अशा सवलती जाहीर केल्या आहेत. त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, जवाहर रोजगार योजना, ह्या योजना आदिवासींना रोजगार मिळवून देण्याच्या दृष्टीने साहाय्यभूत ठरल्या आहेत, आदिवासी विकास गट व आदिवासी उपयोजनेद्वारे आदिवासींचा स्तर उंचावण्यासाठी प्रयत्न होत आहेत. पण आदिवासी स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून बनवलेली योजना म्हणजे दवाकरा (दवाकरा-डेव्हलपमेंट ऑफ वुमेन अँड चिल्ड्रेन इन रुरल एरियाज) अर्थात ग्रामीण भागातील स्त्रिया व बालकांचा विकास ही योजना-ह्या योजनेची तपशीलवार माहिती अभ्यासात दिलेली आहे. ही योजना महिला मंडळे अथवा महिला गटांसाठी राबविली जाते. योजने-अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या पैशांपैकी ५०% राज्य सरकार तर ५०% केंद्र सरकारकडून दिले जातात. युनिसेफ संस्थाही महिला गटांमध्ये प्रत्येकी ५,०००/- देते. वाटप झालेलेपैसे महिला गटामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या एकाच उपक्रमासाठी वापरता येतात. फिरते भांडवल म्हणून या पैशांचा उपयोग करता येतो, १९८८-८९ साली १०० महिला गटांना तर १९८९-९० साली ३२ महिला

गटांना या योजनेअंतर्गत विविध उपक्रमासाठी भांडवल उपलब्ध करून देण्यात आले.

मात्र ही योजना दारिद्र्य रेषेखालील सर्वच महिलांना लागू असल्याने, या योजनेचा फायदा आदिवासी स्त्रियांपेक्षा विगार आदिवासी स्त्रियांनीच जास्त प्रमाणात करून घेतला. आदिवासी महिला गटांपैकी ज्यांना स्वयंसेवी संस्थांचे मार्गदर्शन मिळत होते त्याच गटांना मिळालेल्या उत्पन्नातून योजनेतील पैसे फिरते भांडवल म्हणून परत केले. बाकीच्या गटांनी हे पैसे आपापसात वाटून घेतले व योजनेचा बोजवारा उडाला.

अशा रीतीने याही योजनेचा आदिवासी स्त्रियांची भूमिका बदलण्यासाठी म्हणावा तसा फायदा झाला नाही.

निष्कर्ष:

आतापर्यंत झालेल्या चर्चेतून असे लक्षात येते की, ठाणे जिल्ह्यात झालेल्या स्थिरयंत्रांचा परिणाम येथील आदिवासींवर म्हणावा तसा झाला नाही. देश एकविसाव्या शतकात पोहोचत असताना, स्वातंत्र्य मिळून ४३ वर्षे होऊनही आदिवासी स्त्री मात्र दुर्लक्षित, उपेक्षितही राहिली. तिची भूमिका, सरकारी प्रयत्न व स्वयंसेवी संस्था-संघटनांच्या कामामुळे थोडीशी बदलली तरी तिचा दर्जा मात्र म्हणावा तसा सुधारला नाही. या पिढवल्या जाणाऱ्या भरडल्या जाणाऱ्या आदिवासी स्त्रीला जर मुख्य प्रवाहाबरोबर आणावयाचे असेल तर अजून बरेच प्रयत्न करावे लागतील. शासनाला व स्वयंसेवी संस्था संघटनांना हातात हात घालून काम करावे लागेल. त्या आदिवासी स्त्रीलाही सहभागी करून घ्यावे लागेल.

याबाबतच्या सूचना पुढे मांडल्या आहेत

सूचना

शासनासाठी

(१) आदिवासी स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेवून अधिकाधिक योजनांची आखणी व अंमलबजावणी व्हायला हवी. या योजनांची मागणी आदिवासी स्त्रियांकडून झाल्यास उत्तम योजनांच्या आखणीपासून अंमलबजावणीपर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यात त्यांचा सहभाग असायला हवा.

(२) आज राबविल्या जाणाऱ्या एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत दिले जाणारे कर्ज व अनुदान जे बहुतांशी पुरुषांच्या नावे असते, ते स्त्री व पुरुष दोघांच्याही नावे दिले जावे. असे झाल्याने आदिवासी स्त्रीचा सहभाग केवळ शारीरिक कष्टांपुरताच मर्यादित न राहता त्या उत्पादन साधनाची एक स्वामिनी, असा राहिल.

(३) विविध योजनांची अंमलबजावणी योग्य तऱ्हेने होत आहे अथवा नाही हे बघण्यासाठी आदिवासी स्त्रिया निरीक्षक म्हणून नेमल्या जाव्यात. यासाठी त्यांना खास प्रशिक्षण देण्यात यावे.

(४) स्त्रियांवरील अत्याचाराची चौकशी करणारी जिल्हा स्तरावरील व तालुका स्तरावरील सामाजिक सुरक्षा समितीत आदिवासी स्त्रियांचे व स्वयंसेवी संस्था-संघटनेच्या स्त्री कार्यकर्त्यांचे प्रतिनिधित्व असावे.

(५) सामाजिक सुरक्षा समितीप्रमाणेच आरोग्य समिती, शिक्षण समिती, योजना समिती, जंगल व जमीन समिती अशा प्रकारच्या समित्यांची स्थापना व्हावी. याही समित्यांवर आदिवासी स्त्रिया व स्वयंसेवी संस्था संघटनेतील स्त्री कार्यकर्त्यांना सदस्य म्हणून घ्यावे. या सर्व गोष्टी आदिवासी स्त्रियांच्या जीवनाशी निगडित असल्याने त्यांचेकडून काही मौलिक सूचना विविध प्रश्न व अंमल-बजावणीबाबत मिळू शकतील.

(६) ग्रामसेवक हे पद आदिवासी स्त्रियांकडे देण्यात यावे. त्यासाठी त्यांना खास प्रशिक्षण देण्यात यावे. हे पद बौद्धिक कामापेक्षा कष्टास प्राधान्य देणारे असल्यामुळे, त्या हे काम करू शकतील.

(७) जमिनीच्या ७/१२ वर कब्जेदार म्हणून नवरा बायको दोघांचेही नाव असावे.

(८) केवळ मुलींसाठी असणारी वसतीगृहे आज जवळजवळ नाहीतच. अशा प्रकारची सरकारी वसतिगृहे प्रत्येक तालुक्यातून किमान दोन तरी सुरू करण्यात यावीत. त्यामुळे वसतिगृहात राहून शिक्षणाच्या मुलींच्या संख्येत वाढ होईल.

(९) तसेच शिक्षित आदिवासी स्त्रियांची नेमणूक आदिवासी भागातील सरकारी शाळांमधून शिक्षिका म्हणून केली जावी.

(१०) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या जीवनाशी निगडित अशी वेगळी पाठ्यपुस्तके बनविण्यात यावीत.

(११) स्थानिक आदिवासी स्त्रियांना आरोग्याबाबत प्रशिक्षण देऊन त्यांना थोडेफार मानधन देऊन आपापल्या गावा-मधून आरोग्यरक्षक म्हणून नेमले जावे.

स्वयंसेवी संस्था-संघटनेच्या कार्यकर्त्यांसाठी

शासन व आदिवासी स्त्रिया यांच्या-मधील एक दुवा म्हणून स्वयंसेवी संस्था-संघटना फार मोठी भूमिका बजावू शकतात.

विशेषतः प्रशिक्षणाचे काम स्वयंसेवी संस्था संघटनांनाच करणे शक्य आहे.

विविध सरकारी योजना, सोयी-सवलती कायदे याची माहिती देणारी प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करावीत.

विविध योजनांची आखणी सुरू झाल्या-पासून ते अंमलबजावणीपर्यंत प्रत्येक टप्पा योग्य रीतीने पार पडतो आहे वा नाही हे पाहण्यासाठी आदिवासी स्त्रियांना विशेष प्रशिक्षण द्यावे.

ग्रामपंचायत व गावाच्या विकासाचा कसा संबंध आहे, हे सांगणारी प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित केली जावीत. या प्रक्रियेत आदिवासी स्त्रिया कोणती भूमिका बजावू शकतील हे त्यांना समजावून द्यावे.

आरोग्यरक्षक म्हणून काम करण्यासाठी आदिवासी स्त्रियांना प्रशिक्षण द्यावे.

राजकीय जागृती व विकास यांचा अन्योन्य संबंध आहे, हे समजावून देण्यासाठी स्त्रियांच्या नियमित बैठका घेतल्या जाव्यात. याही प्रक्रियेतील त्यांची भूमिका त्यांना समजावून द्यावी.

आपल्या देशातील मुख्य प्रवाहाबरोबर आदिवासींचा समावेश व्हावा, यासाठी शासनाने व स्वयंसेवी संस्था संघटनांनी एकत्रित सर्वांगीण प्रयत्न करावेत.

जंगल जिव्हाळ्यांतील वेदनेशी नाते सांगणारे पालघर येथील पाचवे आदिवासी साहित्य संमेलन

प्रा. विनायक तुपराम

१० व ११ नोव्हेंबर १९७९ रोजी चंद्रपूर जिल्ह्यातील भद्रावती या तहसीलीच्या गावी 'पहिले आदिवासी साहित्य संमेलन' आयोजित करण्यात आले होते. हे संमेलन होऊन आज जवळजवळ एक तप पूर्ण झाले आहे. या कालावधीत 'आदिवासी साहित्य' ही चळवळ बनली व या चळवळीने आज संपूर्ण महाराष्ट्र व्यापून टाकला आहे. पाच आदिवासी साहित्य संमेलने, दोन आदिवासी साहित्यिक मित्र-मेळावे, एक आदिवासी साहित्यिक प्रशिक्षण शिबीर व एक आदिवासी साहित्यिक व समाज कार्यकर्त्यांची परिषद (पुणे) असा हा नवशिक्षित आदिवासींचा साहित्य प्रवास आहे. आज 'आदिवासी साहित्य' हा नवीन वाङ्मयीन प्रवाह मराठी साहित्यात जोर धरू लागला आहे. बहरू लागला आहे. ठाणे जिल्ह्यातील पालघर या तहसीलचे ठिकाणी नुकतेच (२३, २४ व २५ डिसेंबर १९९० रोजी) 'पाचवे आदिवासी साहित्य संमेलन' उत्साही वातावरणात मराठी प्राथमिक शाळेच्या प्रांगणात यशस्वीपणे पार पडले. संमेलन स्थळाला नेल्सन मंडेला नगर असे नाव देण्यात आले होते. कुसुमाग्रज पारितोषिक विजेते व सुप्रसिद्ध आदिवासी कवी श्री. वाहूरु सोनवणे यांच्या अध्यक्षते-खाली संपन्न झालेल्या या संमेलनाचे उद्घाटन सुप्रसिद्ध दलित साहित्यिक बाबुराव बागुल यांनी केले. आदिवासी साहित्य परिषदेमार्फत हे संमेलन आयोजित करण्यात आले होते. त्या निमित्ताने हा शब्दप्रपंच.

संमेलनाची सुरुवात २३ डिसेंबर १९९० रोजी सकाळी नऊ वाजता, आदिवासी साहित्यिक-समाजकार्यकर्ते व आदिवासी बंधू-भगिनींच्या दर्शनीय मिरवणुकीने झाली. पारंपारिक पद्धतीची वेषभूषा परिधान करून, आपल्या पारंपारिक वाद्यांच्या संगीतावर नाचत-गात शेकडो आदिवासी स्त्री-पुरुष या मिरवणुकीत

सहभागी झाले होते. त्यांचा उत्साह ओसंडून वाहत होता. प्रेक्षकांच्या मनाला वेधून घेणारे ते दृश्य होते. आपली सारी दुःखे विसरून ते आदिपुत्र मिरवणुकीत आनंदाने सामील झाले होते, गाऊ लागले होते. नाचू लागले होते. रेल्वेस्थानकापासून या मिरवणुकीला सुरुवात झाली व ती नेल्सन मंडेला नगरात येऊन पोचली. 'आदिवासी साहित्याचा विजय असो, 'आदिवासी एकता जिन्दाबाद, 'आदिवासी साहित्य-कला व संस्कृतीचा विजय असो' अशा घोषणांनी पालघरचे वातावरण निनादून गेले होते. संमेलनाध्यक्ष वाहूरु सोनवणे, भूमिसेनेचे काळूराम घोडडे, प्रा. भगवान भोईर, बाबुराव बागुल, प्रा. विनायक तुपराम, प्रा. वामन शेडमाके, दयानंद मुकणे, लक्ष्मणराव टोपले, धुरंधर मिठगावकर, मोतीलाल कश्यप, सतीश काळसेकर, भुजंग मेश्राम, मारुती कुळमथे, वीर भारत तलवार, आनंद डोकळे इत्यादी मान्यवर या मिरवणुकीत सामील झाले होते.

नेल्सन मंडेला नगरात मिरवणूक आल्या-नंतर संमेलनाला सुरुवात झाली. संमेलना-ध्यक्ष कवी वाहूरु सोनवणे रचित, "कुसर! वाघीण-वासरा आम्ही आदिवासी रा!" या स्वागतगीताने संमेलनास प्रारंभ झाला. प्रभु राजगडकर यांनी आदिवासी साहित्याचे व संमेलनाचे प्रयोजन सांगितले व उपस्थित पाहुण्यांचा अलंसा परिचय करून दिला. भूमिसेनेचे सक्रीय कार्यकर्ते व संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष श्री. काळूराम धोकडे यांनी स्वागतपर भाषण केले. ते आपल्या भाषणात म्हणाले—

"आपल्या आदिवासी साहित्य संमेलनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे एखाद्या भाषेच्या साहित्याशी ते नाते सांगण्याऐवजी निसर्गाशी गेल्या असंख्य पिढ्यांपासून समरस झालेल्या आदिवासी संस्कृतीशी हे संमेलन नाते सांगत आहे."

पुढे कोणत्या साहित्याची आदिवासी समाजाला गरज आहे हे स्पष्ट करताना ते पुढे म्हणाले,

"आज अशा साहित्याची आत्यंतिक गरज आहे की जे या व्यवस्थेविरुद्ध बुलंद आवाज उठवेल. आदिवासी समाजाची दुःखे प्रकट करील व त्यांच्या प्रश्नांची खरीखुरी जाण लोकांना करून देईल. विकासाच्या व औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेने आदिवासी समाजाची होणारी कुचबणा दूर करण्यास व त्याविरुद्ध आवाज उठविणाऱ्या साहित्य निमितीसाठी या संमेलनाने गांभीर्याने विचार करावा. आज देशभर स्वतःच्या अस्तित्वासाठी झगडणाऱ्या आदिवासींच्या लढ्यात अशा जाणिवपूर्वक निर्माण केलेल्या साहित्याने मोठे पाठबळ मिळेल."

संमेलनाचे उद्घाटक बाबुराव बागुल यांनी दलित-आदिवासींच्या गतकालीन स्थिती-गतीवर भरपूर प्रकाश टाकला. ते आपल्या भाषणात म्हणाले,

"अस्पृश्यता सुड म्हणून लादली गेली. या देशाचे मूळ मालक आदिवासी आहेत. ही संस्कृतीच मूळ भारतीयंची आहे. जे गावात गेले, शरण गेले ते दलित; परंतु जे शरण गेले नाहीत, रानात गेले ते आदिवासी, म्हणून ज्या संस्कृतीने अस्पृश्यता टिकवली, माणसाला माणसा-पासून तोडले ती संस्कृतीच सर्वांथीने नाकारण्याचे धैर्य दलित-आदिवासींनी दाखविले पाहिजे; तीच खरी महात्म्यांना श्रद्धांजली ठरेल."

जातीव्यवस्थेवर व चातुर्वर्ण्यावर त्यांनी घणाघाती आघात करून "साहित्याचे मूल्य काय असावे" हे सौदाहरण पटवून दिले.

या संमेलनाला उत्तर प्रदेश, गुजरात आणि बिहार राज्यातील आदिवासी साहित्यिकही उपस्थित झाले होते हे या

संमेलनाचे वैशिष्ट्य होय. दिल्ली येथील जवाहरलाल राष्ट्रीय विद्यापीठातील प्राध्यापक वीर भारत तलवार, 'ही' भाषेचे लेखक रणजित सामंत, बंगाली भाषेचे लेखक दिलीप होता आदि जेष्ठ साहित्यिक संमेलनाच्या व्यासपीठावर उपस्थित होते. त्यांनीही यावेळी आपापले विचार मांडले. वीर भारत तलवार हिंदी भाषेतून बोलले. ते आपल्या भाषणात म्हणाले,

“आदिवासी साहित्याचे लक्ष्य तेच आहे जे आदिवासी आंदोलनाचे लक्ष्य आहे. मनुष्य संघर्ष कधी सोडणार नाही. तो राजनीतीच्या नावावर, साहित्याच्या नावावर संघर्ष करितच राहणार. परंतु आपण जे लक्ष्य साध्य करू इच्छितो त्यात अनेक अडचणी आहेत. त्या दूर केल्याशिवाय लक्ष्यप्राप्ती होणे शक्य नाही. आपल्या अस्मितेचा प्रश्न हा राजनीतीचा व साहित्याचाही प्रश्न आहे.”

बिहार राज्यातील झारखंडवरून आलेले रणजित सामंत यांनी आदिवासी साहित्य संमेलनाच्या आयोजनाबद्दल आनंद व्यक्त करून झारखंड परिसरातील साहित्यिक वाटचालीवर आपल्या भाषणातून प्रकाश टाकला.

“हे वर्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्मशताब्दीचे व म. फुले स्मृतीशताब्दीचे आहे. या वर्षात हे साहित्य संमेलन होत आहे हा एक अपूर्व योगच म्हणावा लागेल. ग्रंथ हे आपल्याला माणूस बनवितात, सुसंस्कृत करतात असे डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते.” असे उदगार श्री. सतीश कळसेकर यांनी या प्रसंगी आपल्या भाषणातून काढले.

संमेलनाध्यक्ष वाहरु सोनवणे यांनी आपल्या खास शैलीत अत्यंत परखड शब्दात आपले अध्यक्षीय भाषण केले. अध्यक्षांनी आपले लिखित भाषण वाचून दाखवायचे अशी सर्वसाधारण रूढ प्रथा आहे. सोनवणेंनी मात्र आपले लिखित भाषण वाचून दाखविले नाही, तर त्यांनी उपस्थितांशी भाषणातून संवाद साधला. साध्या सरळ शब्दातून त्यांनी आदिम जीवन-संस्कृतीचे प्रश्न-समस्यांचे, व्यथा-वेदनांचे सम्यक दर्शन घडविले. आदिवासी साहित्याचा वेगळा प्रवाह का, याचे उत्तर देताना ते आपल्या भाषणात म्हणाले,

“आदिवासी दुःखाचे संदर्भ वेगळे आहेत. त्यांचे प्रश्न वेगळे राहणार आहेत. त्यांची उत्तरं सुद्धा वेगळ्या पद्धतीने शोधावी

लागतील. वेगळा आशय घेऊन येणारे शब्द शोधावे लागतील. म्हणून आदिवासी साहित्याचा प्रवाह वेगळा ठरतो. आणि हे साहित्य म्हणजे आमच्या वैशिष्ट्यांचा शोषदेखील ठरतो. फक्त साहित्याचा नव्हे वर आदिवासी समूहाचा आणि जीवनाचा शोष!”

साहित्य म्हणजे काय, याविषयी त्यांनी पुढील शब्दात आपली भूमिका विशद केली,

“साहित्य आणि कला, साहित्य आणि जीवन यामध्ये ज्या भिती इतर समाजामध्ये उभ्या केल्या जातात त्या भितींना आदिवासी समाजात स्थान नाही. या व्याख्याच बदलल्या पाहिजेत. आज आदिवासी समाजात अशी अनेक गाणी, गोष्टी, नाटकं आणि कलाकृती आहेत. पण ते शब्दबद्ध केलेले नाहीत. पण हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या परंपरा ज्या कधी थकल्या नाहीत त्या परंपरा मौखिक स्वरूपात आजही आदिवासी जीवनात साठविलेल्या आहेत. वास्तवात आहेत. मग ह्याला साहित्य नाही असे म्हणायचे का? तर मुळीच नाही. जी कलाकृती हृदयातून झिरपते आणि हृदयापर्यंत पोहचते आणि मानवी जीवन फुलवते व सजवते आणि सुंदर करते; मग ती कलाकृती लिखित असो, नसो त्याला साहित्य म्हणायला हवे.”

आदिवासी साहित्याचे स्वरूप कसे आहे, आणि त्यासंबंधात आदिवासी साहित्यिकांनी काय करायला पाहिजे हे स्पष्ट करतांना ते म्हणाले,

“आज आदिवासी साहित्याचे लिखित आणि अलिखित असे दोन भाग करावे. शिकलेल्या आदिवासी लेखणीतून किंवा आपल्या कलाकृतीतून आदिवासी जीवनाचा, जीवन-मूल्यांचा ठसा उमटवित असतो. तर अलिखित साहित्यातून आपल्याला आदिवासी जीवनसंस्कृतीचे दर्शन होते. आदिवासी जीवनात दोन्ही प्रकारच्या साहित्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. दोन्ही भाग हातात हात घालून कसे पुढे जातील हे जागरूपणे पहिले गेले पाहिजे. अन्यथा आदिवासी साहित्य चळवळीची निकोप वाटचाल होऊ शकणार नाही.”

आदिवासी साहित्यिक समिष्टकांना उद्देशून ते पुढे म्हणाले,

“ब्राम्हणी संस्कृतीच्या विरोधातला प्रत्येक लढा हा आपण आपला मानायला हवा. प्रस्थापितांचे साहित्य हे शोषण

व्यवस्थेला पोषकच असते. म्हणून त्याला बाजूला करून चाललेले, दलित, आदिवासी, ग्रामिण, स्त्री, जनसाहित्य संमेलन आपण आपलेच मानून (आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवून) आपण सर्वांनी त्यामध्ये सहभागी व्हायला हवे.”

संमेलनाध्यक्ष वाहरु सोनवणे यांनी ‘आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवण्यावर’ आपल्या भाषणातून जास्त जोर दिला. त्यांच्या कथनातील इत्यर्थ नवशिक्षित आदिवासी कवी-लेखकांनी समजून घेणे महत्वाचे आहे. अशा तऱ्हेने संमेलनाचा उद्घाटन सोहळा धाटामाटात आणि शब्दशक्तीने भारून गेलेल्या वातावरणात पार पडला.

थोड्या विश्रांतीनंतर पहिल्या परिसंवादाला सुरुवात झाली. परिसंवादाचा विषय होता, “भारतीय भाषामधली साहित्यात आदिवासींचे चित्रण”. परिसंवादाचे अध्यक्ष होते आ. नेताजी राजगडकर. सर्वश्री दिलीप होता, भुजंग मेश्राम, विरभारत तलवार, रूषी मसराम, कुंडलीक केदारी यांनी या परिसंवादात भाग घेतला. दिलीप होता यांनी बंगाली भाषेतील साहित्यात आदिवासी जीवन संस्कृतीचे चित्रण कसे आहे हे सोदाहरण पटवून दिले. “नोकर, पहारेकरी, पालखीवाहक एवढ्यापुरतेच मर्यादित आदिवासी जीवनाचा चित्रण बंगाली भाषेतील साहित्यात आहे” अशी खंत त्यांनी व्यक्त केली. प्रसिद्ध बंगाली कादंबरी ‘मृगया’ मध्येही आदिम जीवन हे अस्सल वाटत नसल्याचे ते म्हणाले. बंगाली साहित्यातील आदिवासी जीवन चित्रणाबद्दल एकूण निराशाच त्यांच्या भाषणातून प्रकटली.

ही भाषेचे लेखक रणजित सामंत यांच्याही भाषणाचा रोख अशाच प्रकारचा होता. विरभारत तलवार यांनी हिंदी, बंगाली, भोजपुरी आणि उडिया भाषेतील साहित्यात आदिवासी जीवनाचे चित्रण कसे क्षीण आहे हे सोदाहरण पटवून दिले ‘उडिया’ भाषेचे लेखक श्री गोपीनाथ महंती यांनी आपल्या साहित्यात केलेल्या आदिवासी जीवनाच्या चित्रणाबद्दल त्यांनी समाधान व्यक्त केले. योगेंद्रनाथ सिन्हा यांनी आपल्या उपन्यासमध्ये केलेल्या आदिवासी जीवनाच्या चित्रणाबद्दल नाराजी व्यक्त केली.

मराठी भाषेतील आदिवासी जीवनाच्या चित्रणाबद्दल आपली कडवट प्रतिक्रिया व्यक्त करतांना आदिवासी कवी श्री भुजंग मेश्राम हे आपल्या भाषणात म्हणाले,

“गोदावरी पळूंक यांचे जेव्हा माणूस जागा होतो हे आत्मवृत्त, मधु मंगेश कर्णिक यांची ‘वाघीण’, प्रा. रमेश कुबल यांची ‘आदिलीला’, गो. नि. दांडेकर यांची, ‘जैत रे जैत’ व प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांच्या ‘त्याकुमी’ आणि ‘तांदळा’ या आदिवासी जीवनावरील कादंबऱ्या, इ. तून आदिवासींचे विकृत असे चित्रण झाले आहे. त्यातून खरे आदिवासी जीवन वजा झाले आहे.”

परिसंवादाचे अध्यक्ष नेताजी राजगडकर यांनी प्रस्थापित साहित्यिकांवर टिकास्र सोडले. ते आपल्या भाषणात म्हणाले,

“स्वतःचाच शोध घेण्याचा एक प्रयत्न म्हणजे हे साहित्य संमेलन होय. कोणाशी स्पर्धा करण्याची आमची धारणा नाही. आजपर्यंत आम्हा आदिवासींना स्वतःचे व्यसपीठ नव्हते ते निर्माण करण्यासाठी हा प्रयत्न आहे. आदिवासी साहित्याचा प्रवाह दहा वर्षांत चंद्रपूर येथील भद्रावतीहून निघून ठाणे जिल्ह्यातील पालघरपर्यंत येवून पोहोचला आहे.”

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सर्वस्व पणाला लावून शेवटी फासावर लटकलेल्या आदिवासी शूरवीरांचे कर्तृत्व अद्यापही इतिहासाला ठाऊक नसल्याचे सांगून ते म्हणाले,

“भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात प्राणाची आहुती ज्यांनी दिली, मायभूमीच्या रक्षणार्थ ज्यांनी हीतात्म्य पत्करले, त्या आदिवासी शूरांच्या त्यागाचे चित्रण इतिहासात सापडत नाही. प्रस्थापितांच्या साहित्यातही त्यांनी दिलेल्या अनेक लढ्यांचे, उभारलेल्या चळवळींचे मुळीच चित्रण नाही. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात लढलेल्या राणी लक्ष्मीबाईंच्या शौर्याचे वर्णन प्रस्थापित साहित्यिकांनी केले आहे परंतु राणी दुर्गावतीच्या पराक्रमाची दखलसुद्धा कुणी घेतलेली नाही.”

राजगडकरांच्या अध्यक्षीय भाषणाने परिसंवादाची सांगता झाली.

या परिसंवादानंतर लगेच दुसऱ्या परिसंवादाला सुरुवात झाली. परिसंवादाचा विषय होता. “आदिवासी साहित्यासमोरील प्रश्न.” आ. नेताजी राजगडकर हे याही परिसंवादाचे अध्यक्ष होते. हा परिसंवाद नियोजित वेळेपेक्षा उशिरा सुरु झाला व उशिराच संपला. सर्वश्री रुषी समराम, भुजंग मेश्राम, पशुपती जोंकरे, धनाजी गुरव इ. नीं. या परिसंवादात भाग घेतला. परिसंवादाचे सूत्रसंचालन श्री. रवि कुरसगे यांनी केले. परिसंवादातील एक वक्ते रुषी मसराम आपल्या भाषणात म्हणाले.

“आदिवासी समाज हा निरक्षर आहे. फारच थोडे लोक शिकून सवरून पुढे आलेले आहेत. अशा परिस्थितीत आदिवासींनी साक्षर होणे फार महत्वाचे आहे. आदिवासी जेव्हा साक्षर होईल तेव्हा तो आपल्या व्यथा-वेदना, भाव-भावना, आशा-आकांक्षा शब्दबद्ध करू शकेल. आपल्या भावविश्वाला शब्दरूप देऊ शकेल.

आदिवासी माणूस जसजसा साक्षर होत जाईल तसतसा आदिवासी साहित्याचा वाचकवर्गही वाढत जाईल.”

आदिवासी साहित्याच्या प्रकाशनार्थ स्वतंत्र प्रकाशन संस्था स्थापन करण्याची गरज श्री. मसराम यांनी बोलून दाखविली. धनाजी गुरव यांनी भाषेच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकून विविध बोलीभाषेत प्रगटलेले आदिवासी साहित्य हे संवादी कसे होईल याबाबत चर्चा केली. श्री. विरभारत तलवार व पशुपती जोंकरे यांनीही यावेळी आपले विचार व्यक्त केले. आदिवासी साहित्याच्या प्रकाशनार्थ स्वतंत्र प्रकाशन संस्था असायला हवी हे त्यांनीही आपापल्या भाषणात सांगितले. भुजंग मेश्राम हे ही यावेळी बोलले.

“पावरा, भिलोरी व कोकणा भाषेत लेखन करणाऱ्या जवळपास चारशे आदिवासी साहित्यिकांचा शोध नंदुरबार येथील

चवथ्या आदिवासी साहित्य संमेलनात लागला होता,” असे सांगून परिसंवादाचे अध्यक्ष आ. नेताजी राजगडकर यांनी आदिवासी साहित्यासमोरील काही महत्वाच्या प्रश्नांची चर्चा आपल्या भाषणातून केली.

रात्री परिसंवादानंतर आव्हान नाट्य-संस्थेतर्फे मंडल आयोगावर एक पथनाट्य सादर करण्यात आले. भुजंग मेश्राम लिखित ‘अतान’ ही एकांकिका काही कलावंतांनी यावेळी सादर केली. पथनाट्य व एकांकिकेनंतर नंदुरबार येथील कलावंतांनी ‘पावरा’ नृत्य नाटीका सादर केली. हे सर्व सांस्कृतिक कार्यक्रम आदिवासींच्या जीवन संस्कृतीचे प्रभावी दर्शन घडविणारे होते. श्रोत्यांचा प्रतिसादही जबरदस्त होता.

यानंतर भरगच्च श्रोता-रसिकांच्या उपस्थितीत बहारदार कवी संमेलन झाले. या कवी संमेलनाचे नियोजित अध्यक्ष सुप्रसिद्ध दलित कवी श्री. नामदेव ढसाळ उपस्थित न झाल्यामुळे श्री. प्रभु राजगडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली कवी संमेलनाला सुरुवात. रात्री बऱ्याच वेळपर्यंत हे कवी संमेलन चालले. श्री. भुजंग मेश्राम यांनी, या कवी संमेलनाचे सूत्र संचालन केले. सर्वश्री वाहूर सोनवणे, भगवान भोईर, भगवान निळे, प्रा. विनायक तुमराम, रवी कुरसगे, सी. सी. राठवा, लक्ष्मणराव टोपले, डॉ. श्रीधर पवार, प्रा. वामन शेडमाके, प्रकाश जाधव, सुभाष आडे, सौ. कुसुम अलाम आदी कवींनी उत्कृष्ट व दमदार कविता सादर करून रसिकांची मने जिंकली. थंडीचे दिवस असतांनासुद्धा रसिकांनी पूर्ण कवीसंमेलन होईपर्यंत आपली जागा सोडली नाही हे या कवी-संमेलनाचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. अशा रीतीने अतिशय उत्साहपूर्ण वातावरणात व श्रोत्यांच्या भरगच्च उपस्थितीत संमेलनाचा पहिला दिवस पार पडला.

परिचय-आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था, १९९०-९१

प्रास्ताविक : आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी, विकासासाठी आणि कल्याणासाठी महाराष्ट्र शासनाने अनेक योजना सुरू केलेल्या आहेत. त्या योजनेचाच एक भाग म्हणून १९८४-८५ व १९८७-८८ सालापासून आदिवासींच्या विकासाकरिता ज्यांनी उल्लेखनीय व भरीव कार्य केलेले आहे अशा (१०) समाजसेवकांना व (५) सामाजिक संस्थांना त्यांचा योग्य तो बहुमान केला जावा या जाणिवेने "आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था पुरस्कार" ही योजना महाराष्ट्र शासनाने सुरू केलेली आहे.

आदिवासी समाजही इतर पुढारलेल्या समाजाच्या प्रवाहात यावा, त्यांचा विकास व्हावा म्हणून ज्यांनी अनंत अडचणींना समस्यांना व विरोधाला तोंड देऊन आदिवासींच्या विकासाकरिता प्रशंसनीय व उल्लेखनीय कार्य केले आहे अशा व्यक्तींचा व संस्थांचा गौरव व्हावा ही धारणा ह्या पुरस्कार देण्यामागे आहे.

शासन निर्णय क्रमांक आसंसं १०९०/१६७०६/प्रक्र-२९०/का-६, दिनांक १३ नोव्हेंबर १९९० अनुसार (१०) समाजसेवकांना व (५) सामाजिक संस्थांना १९९०-९१ या सालाकरिता "आदिवासी सेवक व सेवक संस्था" पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेला आहे.

उपरोक्त दहा समाजसेवकांची व पाच आदिवासी सेवाभावी संस्थांची संक्षिप्त माहिती या लेखाद्वारे देण्यात आली आहे.

श्री. नरोत्तम गोविंदभाई प्रजापत
(१९-८-१९३५)

मु. पो. गंजाड, ता. डहाणू, जि. ठाणे

श्री. नरोत्तम गोविंदभाई प्रजापत यांनी आपल्या समाजकार्याची सुरुवात डहाणू तालुक्यात १९६० सालापासून केली. आदिवासींचे अज्ञान व दारिद्र्य घालविणे व अंधश्रद्धेतून त्यांना मुक्त करणे हे त्यांच्या कामाचे सुरुवातीपासून उद्दिष्ट राहिले. डहाणू भागातील आदिवासींच्या

आरोग्याच्या प्रश्नावर त्यांनी महत्त्वपूर्ण काम केले आहे. स्वतः प्रगतीशील शेतकरी असल्यामुळे आदिवासी शेतकऱ्यांना आधुनिक पद्धतीने शेती व बागायती करण्याकरिता मार्गदर्शन केले.

आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी वाड्या-वाड्यांवर शाळा सुरू केल्या. या भागातील आदिवासी त्यांना प्रेमाने व आदराने "नरोत्तम दादा" म्हणून ओळखतात. आदिवासी समाजातील आपापसातील भांडणतंटे मिटवणे, सहकारी चळवळीची सुरुवात करणे, निरनिराळ्या शासकीय योजनांचा लाभ मिळवून देणे अशा विविध अंगांनी त्यांनी सेवाकार्य केले आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आदिवासींना भित्तेपणा सोडून धीट होण्यास व अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्यास त्यांनी प्रवृत्त केले. कायदेशीर मार्गाने सामुहिक शक्तीद्वारा न्याय मिळविण्यावर भर दिला. आजही अनेक शैक्षणिक संस्था व समित्यांवर ते जबाबदारीच्या पदांवर स्वयं-स्फूर्तीने काम पाहतात.

श्री. शंकर भिमाजी इष्टे
(४-४-१९३६),

मु. पो. तळेधर, ता. आंबेगाव, जि. लहाना पुणे.

श्री शंकरराव इष्टे यांनी आपल्या कार्याची सुरुवात तळेधर ह्या गावापासून केली. आदिवासी समाज हा रस्ते, वीज, पाणी, घरे इत्यादि सामान्य सुविधांपासून वंचित असतो हे लक्षात घेऊन त्या मिळवून देण्याकरिता त्यांनी प्रयत्न केले. आदिवासींच्या विकासात त्यांच्या अंधश्रद्धा, रूढीप्रियता व अज्ञानीपणा ह्या मुख्य अडचणी आहेत हे जाणून घेऊन शिक्षणाच्या प्रसारावर लक्ष केंद्रित केले. भीमाशंकर सेवा संघ, तळेधर ह्या संस्थेचे ते १९७० पासून मानद सचिव म्हणून काम बघतात. त्याचबरोबर आदिवासी शिक्षण संस्था, जुन्नर ह्या संस्थेच्या कामातही ते अग्रभागी राहिलेले आहेत. त्यांनी या दोन्ही संस्थांच्या माध्यमातून शिक्षण प्रसाराच्या कार्यात महत्त्वपूर्ण योगदान

केलेले आहे. ह्या सोबतच सामुदायिक विवाहासारखे नावित्यपूर्ण कार्यक्रमही त्यांनी आयोजित केले आहेत. श्री. इष्टे यांचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे आंबेगाव भागातील धरणग्रस्तांमध्ये जागृती निर्माण करून त्यांच्या पुनर्वसनाकरिता प्रयत्न करणे, ह्यासाठी त्यांनी तालुक्यामध्ये मेळावे आयोजित करून लोकांना वस्तुनिष्ठ मार्गदर्शन केले आहे. साधू राहणी व आदिवासी विकासाची तळमळ ही त्यांच्या कार्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

श्री. शामू यमाजी मगर
(१०-१०-१९२२)

नेहरू कॉलनी, भिंगार कॅम्प, अहमदनगर.

श्री. शामू यमाजी मगर यांनी भारतीय सेनेतून नायब-सुभेदार म्हणून निवृत्त झाल्यावर आदिवासींसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले आहे. आदिवासी मुलांना संरक्षण दलात भरती करण्यासाठी स्थापन झालेल्या छात्र पूर्व प्रशिक्षण केंद्रात प्रशिक्षक म्हणून त्यांनी कार्यास सुरुवात केली. आदिवासी तरुण अज्ञान व भितीपोटी सैन्यात सामील होण्यास तयार होत नसत. त्यांना त्यांच्या पूर्वजांच्या शौर्यगाथांची माहिती देऊन त्यांचे मनोबल व आत्मविश्वास वाढविण्यास श्री. मगर यांनी मदत केली. त्यासाठी आवश्यक ती शैक्षणिक, शारीरिक व मानसिक पात्रता आदिवासी मुलांच्या अंगी यावी म्हणून अतिशय परिश्रम घेतले. सुरुवातीस नवापूर, धुळे व तळोदा भागातील आदिवासी छात्रांना त्यांनी प्रशिक्षण दिले व त्यानंतर अकोले, जि. लहाना अहमदनगर येथील छात्र पूर्व प्रशिक्षण केंद्रास सुरुवात केली. आतापर्यंत सुमारे ११०० विद्यार्थ्यांना त्यांनी प्रशिक्षण दिले असून त्यापैकी १००० चे वर विद्यार्थी सेना व पोलीस दलात काम करीत आहेत. आदिवासी मुलांना देशसेवेचे महत्त्व पटवून त्यांना स्वाभिमानाने जगण्याची शक्ती मिळावी व पुढील आदिवासी पिढी निर्भय व्हावी हे श्री. मगर यांच्या कामाचे उद्दिष्ट राहिलेले आहे.

श्री. आंबूजी रामभाऊ जाधव

(१५-७-१९३६)

मु. पो. पिंपळगाव, ता. कळवण,
जिल्हा नाशिक.

नाशिक जिल्ह्यातील कळवण तालु-
क्याच्या पश्चिम भागात श्री. आंबूजी जाधव
यांनी आदिवासी सेवेच्या कार्यास सुरुवात
केली. अज्ञानी व अशिक्षित अशा आदि-
वासी समाजात जागृतीचे काम करणे हे
त्यांनी आपले उद्दिष्ट मानले. १९५६
साली पडिक जमिनी भूमिहीन आदि-
वासींना मिळवून देण्यासाठी सत्याग्रह केला.
नाशिक, नगर, जळगाव व मध्य प्रदेशात
खेतिया या भागात त्यांनी आदिवासी
समाज संघटना बांधल्या व शिक्षण, शेती,
सहकार व त्यांबाबतच्या शासनाच्या
योजनांचा प्रचार केला.

दारुमुक्ती व समाजातील अंधश्रद्धेबाबत
त्यांनी आदिवासी समाजाचे प्रबोधन केले.
आदिवासींच्या सामूहिक शेतीचा प्रकल्प
खामखेडे व रामेश्वर या दोन गावी
राबविला. वरवंडी या गावी सहकारी
गृहनिर्माण प्रकल्पाची उभारणी केली.
१९८२-८३ मध्ये पिंपळगाव येथे सामाजिक
वनीकरणाचा आदर्श प्रकल्प उभारला.
महाराष्ट्र प्रदेश आदिवासी सेवामंडळ,
नाशिक चे ते १९५७ पासून १९६७
पर्यंत विभागीय चिटणीस होते. सरपंच,
पंचायत समिती सदस्य व सभापती, जिल्हा
परिषद सदस्य व विधानसभा सदस्यत्वाचा
त्यांना मान मिळालेला आहे. गेली ३५ वर्षे
केलेल्या निस्वार्थी व प्रामाणिक कार्या-
सारखेच कार्य पुढेही करत राहण्याचा
त्यांचा मानस आहे.

श्री. कांतिलाल मोहनलाल गुजराथी

(२७-१०-१९१२)

पत्रकारनगर, साक्री रोड, धुळे.

श्री कांतिलाल गुजराथी यांनी आदि-
वासी समाजामध्ये व्यसनमुक्ती व्हावी
या दृष्टीने सामाजिक कार्याची सुरुवात
केली. महात्मा गांधींच्या विविध विचा-
रांनी भारावून जाऊन आदिवासींमध्ये
शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्यांचे दारिद्र्य
दूर व्हावे ह्या दृष्टीने प्रयत्न केले. अमंग,
भजने, राष्ट्रीय गीते, सांस्कृतिक मेळावे
ह्या माध्यमातून आदिवासींमध्ये जागृती
निर्माण केली. भूदान आंदोलनामध्ये
भूमिहीन आदिवासींना जमिनीचा लाभ
व्हावा याबाबत त्यांनी विशेष लक्ष घातले.

पत्रकार या नात्यानेही श्री. गुजराथी
यांनी आदिवासींच्या विकासाकरिता आपली
लेखणी शिजवली आहे. चिटणीस, जिल्हा
काँग्रेस; सभासद, जिल्हा खादी मंडळ,
अध्यक्ष, साने गुरुजी कथामाला; संस्थापक,
जिल्हा मराठी साहित्य परिषद शाखा;
सदस्य, जिल्हा मराठी पत्रकार संघ अशा
विविध पदांवर त्यांनी काम केलेले आहे.
आज त्यांचे वय ऐंशीच्या जवळ असले
तरी तरुणांनाही लाजवेल अशा उत्साहाने
व तडफेने ते कार्य करीत असतात.

श्री. भिमराव रामजी तुमराम

(३-४-१९४३)

मु. सलाईगुडा, पो. सारखणी,
ता. किनवट, जिल्हा नांदेड.

श्री. भिमराव तुमराम यांनी आपल्या
कार्याची सुरुवात किनवट परिसरात
शैक्षणिक प्रगती व व्यसनमुक्ती प्रचार या
कामांनी केली. आदिवासी समाजात काम
करताना आदिवासींचे अज्ञान, दारिद्र्य,
परंपराप्रियता ह्याच मुख्य अडचणी असतात
हे लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या कामाचे
स्वरूप ठरविले. लोकांना विश्वासात
घेऊन केलेल्या सेवेमुळे मोठ्या
संख्येने आदिवासी समाज शिक्षणाकडे
वळू लागला. नांदेड जिल्हा परिषदेचे ते
१९६७ ते १९७७ पर्यंत सदस्य होते.
तसेच १९८१ ते १९८३ या कालावधीत
जमीन धारणा कायदा अंमलबजावणीसाठी
अतिरिक्त न्यायाधीश होते.

शासकीय योजनांचा लाभ आदिवासी
समाजास मिळावा ह्यावर त्यांच्या कामाचा
भर राहिलेला आहे. आदिवासी सेवा
सहकारी संस्था, सारखणीच्या उभारणीत
त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. ह्या संस्थेच्या
माध्यमातून दुग्ध व्यवसायाचा विकास
व्हावा व आदिवासींना उपजिविकेचे साधन
मिळावे म्हणून त्यांनी विशेष प्रयत्न केले.
२६ जानेवारी १९७७ रोजी प्रजासत्ताक
दिनाचे दिवशी महाराष्ट्र राज्याचे आदि-
वासी प्रतिनिधी म्हणून शासनाने त्यांची
निवड केली होती. आदिवासींची संस्कृती
व परंपरा जतन करण्यासाठी सांस्कृतिक
कार्यक्रमही त्यांनी आयोजित केलेले आहेत.
आजही किनवट भागामध्ये त्यांचे कार्य
मोठ्या जोमाने चाललेले आहे.

श्री. राजाराम सुखदेव घोंगटे

(१-६-१९३८)

गाडगे महाराज आश्रमशाळा,
मु. पो. उमरी, ता. केळापूर,
जिल्हा यवतमाळ.

श्री. राजाराम घोंगटे हे तरुण वयातच
पु. गाडगे महाराज यांच्या सहवासात
आले व गाडगे महाराजांनी आखून दिलेल्या
पद्धतीने त्यांनी आदिवासी समाजात सेवा
कार्याची सुरुवात केली. प्रथमपासून गाडगे
महाराज आश्रमशाळा हा आपल्या कामांचा
केंद्रबिंदू मानून ते आदिवासीकरिता शैक्षणिक,
सामाजिक व आरोग्यविषयक कार्य करीत
आहेत. १९६७ साली उमरी येथे त्यांनी
गाडगेमहाराज आश्रमशाळा स्थापन केली
व तिथेच १९७२ साली पोस्ट बेसिक
आश्रमशाळा सुरू केली. त्यानंतर मारेगाव,
राळेगाव, घाटंजी व केळापूर या तालुक्यात
शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले. सुरुवातीस
आदिवासी समाज आपली मुले शाळेत
पाठविण्यास तयार होत नसे तेव्हा शिक्षणाचे
महत्त्व त्यांच्या मनावर बिंबवून त्यांनी
मुलांना शाळेत पाठविण्यास प्रवृत्त केले.
आदिवासींमध्ये जनजागृती करणे व त्यांना
अंधश्रद्धा व व्यसने यापासून मुक्त करणे
हे त्यांच्या कामाचे प्रमुख उद्दिष्ट राहिलेले
आहे. त्यासाठी मेळावे, शिविरे, संमेलने,
पदयात्रा ह्या माध्यमांचा त्यांनी उपयोग
केलेला आहे.

श्री. नारायण बंडूजी कासार

(२३-८-१९१५)

मु. पो. ता. धारणी, जि. अमरावती

श्री. नारायण कासार यांनी आपल्या
समाज कार्याची सुरुवात पु. साने गुरुजी
यांच्या मार्गदर्शनाखाली केली. स्वभावतःच
समाजातील अस्पृश्य, आदिवासी अशा
दुर्लक्षित लोकांबद्दल त्यांना कळवळा
होता. आदिवासी समाज परंपरागत रूढींनी
जखडलेला आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी
मानवता प्रेमी मंडळाची स्थापना केली.
शिक्षणाच्या प्रसारासाठी जनता शिक्षण
मंडळ स्थापना करून अवेतनीक कार्यकर्ता
म्हणून कार्य केले. कोरकू, गोंड व निहाळ
समाजामध्ये मागास भागात खाजगी
शाळा सुरू केल्या. तसेच प्रौढ साक्षरता
वर्ग चालवले. गुरे राखणारी आदिवासी मुले
शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत म्हणून त्यांनी

रानामध्ये शाळा घेतल्या. ह्या शाळांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यासाठी फळा, खडू, पाटी, दप्तर, याची गरज लागत नसे. भूमिहीन आदिवासींना जमीन मिळवून देण्याबाबतचे त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. चिखलदरा भागातील १२० खेडी स्वतः फिरून आदिवासींमधील न्यूनगंड दूर करून अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास त्यांनी प्रवृत्त केले. मराठी, हिंदी, इंग्रजी शिवाय मेळघाटातील गवळी, गवलात, कोरकू, अहिराणी मिश्रीत गवळी, नेमाडी हिंदी, बळई ह्या बोली भाषा त्यांना अवगत आहेत. वयाच्या ७५ व्या वर्षीमुद्धा त्यांचा उत्साह कायम असून मेळघाटातील आदिवासींच्या सेवेत उर्वरित आयुष्य घालण्याचे त्यांनी ठरविले आहे.

श्री. लक्ष्मणराव कृष्णाजी वासेकर
(१-७-१९९६)

मु. घुटकाला, पो. जटपूरा वाडें,
ता. जि. चंद्रपूर

श्री. लक्ष्मणराव वासेकर यांनी आपल्या समाज कार्याची सुरुवात चंद्रपूर जिल्ह्यातील मागास आदिवासी भागात केली. प्रथमपासूनच आदिवासींमध्ये राजकीय व सामाजिक जागृती करणे हे त्यांनी आपले ध्येय मानले. ही जागृती शिक्षणाचा प्रसार झाल्याशिवाय होणार नाही हे जाणून

चांदा शिक्षण प्रसारक मंडळाच्या माध्यमातून शैक्षणिक संस्था उघडल्या. ह्या मंडळाचे ते २५ वर्षे अध्यक्ष होते. आदिवासी समाज आपली मुले शाळेत पाठविण्याऐवजी गुरांच्या मागे पाठवणे पसंत करीत असे. ही प्रवृत्ती बदलावी ह्यासाठी श्री. वासेकर यांनी अतिशय परिश्रम घेतले. केवळ शाळा काढून शिक्षणाची सोय होणार नाही हे लक्षात घेऊन ठिकठिकाणी बोर्डींगची सुविधाही त्यांनी उपलब्ध करून दिली,

सामाजिक कार्यासोबतच राजकीय क्षेत्रातही श्री. वासेकर यांनी धडाडीने काम केले आहे. चंद्रपूर जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी १२ वर्षे काम केले. महाराष्ट्र विधानसभेवर निवडून जाण्याचा सन्मान त्यांना मिळालेला आहे. सध्या चंद्रपूर जिल्हा स्वातंत्र्य सैनिक गौरव समितीचे ते अध्यक्ष आहेत.

श्री. अबसूजी निमाजी किरंगे,
(१-७-१९४३)

मु. सोडे, पो. ता. धानोरा,
जिल्हा गडचिरोली.

श्री. अबसूजी किरंगे यांनी आदिवासींच्या सेवेच्या कार्यास १९५२ साली त्यांच्या

गावापासून सुरुवात केली. आदिवासींचे मागासलेले राहणीमान सुधारण्यासाठी व त्यांच्या अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी श्री. किरंगे यांनी प्रयत्न केले. त्यांच्या कार्याच प्रभाव इतका होता की हितसंबंधी लोकांनी त्यांना समाजातून बहिष्कृत करण्याचे प्रयत्न केले. आदिवासींचे जीवनमान सुधारित असताना त्यांनी राजकीय क्षेत्रातही प्रवास करून उल्लेखनीय कामगिरी केली. ते सुमारे १२ वर्षे सरपंच, १० वर्षे आदिवासी सेवा सहकारी संस्था व गृहनिर्माण संस्थेचे अध्यक्ष आणि ६ वर्षे जिल्हा परिषदेचे सदस्य होते. तसेच जिल्हानियोजन समिती व तालुका समन्वय समितीचेही सदस्य होते. धानोरा, कुरखेडा, चामोर्शी, रामपल्ली, आरमोरी, गडचिरोली या भागातील आदिवासींचा सर्वांगीण विकास हे त्यांच्या कामाचे ध्येय राहिलेले आहे. त्यासाठी ग्रामीण विद्युतीकरण, शेतीसाठी पाणीपुरवठा, बेघरांना घरे व शिक्षणाचा प्रसार ह्या अंगांनी त्यांनी कार्य केले आहे. अल्पबचत कार्यक्रमाखाली महत्वपूर्ण कामगिरी केल्याबद्दल १९६७ साली त्यांचा गौरव करण्यात आला आहे.

आदिवासी सेवक संस्था राज्यपुरस्कार १९९०-९१

गोखले एज्युकेशन सोसायटी,

प्रिन्सीपॉल टी. ए. कुलकर्णी, विद्यानगर, नाशिक. संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९१८

संस्थेची उद्दिष्टे :

- (१) आदिवासी भागात शिक्षणाचा प्रसार करणे.
- (२) आदिवासी विद्यार्थ्यांना व्यवसायाभिमुख व तांत्रिक कौशल्य शिकवणे.
- (३) आदिवासींमध्ये कृषिविषयक तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे.
- (४) आधुनिक व्यवस्थापन विद्या व संशोधनकार्य यांचा आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयोग करणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

१९२० साली ठाणे जिल्ह्यातील बोर्डी येथे आदिवासीकरिता शाळेची स्थापना करून संस्थेने आदिवासी क्षेत्रातील कार्याची मूर्तमेढ रोवली. कृषिशिक्षणावर आधारित

आदिवासी विकास हे संस्थेच्या कार्याचे प्रथमपासून ध्येय राहिले. १९५६ मध्ये कोसबाड येथे कृषि संशोधन संस्था स्थापन केली. तिथेच १९७० साली कृषि विज्ञान केंद्र स्थापन केले. १९६५ मध्ये तलासरी येथे शाळा काढली, तसेच १९८३ मध्ये जव्हार येथे महाविद्यालय सुरू केले. आजपर्यंत संस्थेच्या शैक्षणिक संस्थांमधून १०,००० चे वर आदिवासी विद्यार्थी शिक्षण घेऊन गेले आहेत. बालवाडी, अंगणवाडी, विकासवाडी, प्राथमिक शाळा, ग्राम शिक्षण विकास केंद्र, पंचायत राज प्रशिक्षण केंद्र, आश्रमशाळा, वसतिगृहे, व्यवसायोन्मुख प्रशिक्षण केंद्र अशा अनेक उपक्रमातून संस्थेचे कार्य विस्तारलेले आहे.

पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ,
नंदूरबार, जिल्हा धुळे
संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९४१

संस्थेची उद्दिष्टे :

- (१) आदिवासींची शैक्षणिक उन्नती
- (२) प्रौढ शिक्षण कार्य
- (३) वाचनालये व फिरते दवाखाने.
- (४) आदिवासींना जमिनी मिळवून देणे.
- (५) आदिवासींची व्यसनमुक्ती.

संस्थेच्या आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

पू. ठक्कर बाप्पांच्या आशिर्वादाने स्थापन झालेल्या ह्या जुन्या संस्थेचे कार्य अत्यंत उल्लेखनीय आहे.

संस्थेच्या धुळे जिल्ह्यात ८ आश्रमशाळा, ९ वसतिगृहे, २ पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा, दोन विद्यालये व १ ज्युनिअर कॉलेज अशा

अनेक शैक्षणिक संस्था आहेत. औपचारिक शिक्षणाबरोबर प्रौढ शिक्षण, बालवाडी, वृक्षारोपण, सामाजिक वनीकरण, आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षणासाठी भोजन व निवासाची सोय अशा योजना संस्था राबविते. आदिवासींना जमिनी मिळवून देणे, त्यांचा पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविणे, त्यांना व्यसनमुक्त करणे, अंधश्रद्धांचे निर्मूलन करणे, मोफत कायदा सल्ला देणे, जंगल कामगार सोसायट्या व धान्य कोठारे चालवणे अशा विविध उपक्रमातून संस्थेने आदिवासी कार्य केलेले आहे. अनेक मान्य-बारांनी संस्थेस भेट दिलेली असून संस्थेच्या कार्याची प्रशंसा केली आहे.

आदिवासी विद्या प्रसारक मंडळ

मु. पो. कुडाशी, ता. साक्री, जिल्हा धुळे
संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९७०

संस्थेची उद्दिष्टे

- (१) आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.
- (२) लघु उद्योगासाठी आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित करणे,
- (३) आदिवासींमध्ये जाणीव जागृती करणे.
- (४) सामाजिक मूल्यांची जोपासना करणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य :

आदिवासी भागात शैक्षणिक विद्यालय व छात्रालय सुरू करून संस्थेने कार्याला सुरुवात केली. नंतर आश्रमशाळा व कनिष्ठ महाविद्यालय सुरू करून शिक्षणाचा प्रसार व आदिवासींचा सर्वांगीण विकास व्हावा या दृष्टीने नानाविध योजना सुरू केल्या. सध्या कुडाशी येथे मुलामुलींसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे, एक माध्यमिक विद्यालय व एक उच्च माध्यमिक विद्यालय संस्था चालविते. तसेच वाकी येथे आश्रमशाळा चालवते. ह्या सर्व शैक्षणिक संस्थांची प्रगती अतिशय उत्तम आहे व संस्थेचे विद्यार्थी गुणवत्ता यादीमध्ये चमकत असतात. शेती विकास, वृक्षारोपण व जाणीव जागृती संदर्भातही संस्थेने उल्लेखनीय कार्य केलेले आहे.

नवबैभव शिक्षण मंडळ

आलापल्ली, जिल्हा गडचिरोली

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९५४

संस्थेची उद्दिष्टे

- (१) शिक्षणाच्या प्रचारार्थ सर्वप्रकारच्या संस्था चालविणे.
- (२) वाचनालयांची स्थापना करून चालवणे.
- (३) व्याख्याने, चर्चा, परिसंवाद, आयोजित करणे.
- (४) शाळा, महाविद्यालय, प्रशिक्षण संस्था, धर्मार्थ देवाखाना चालविणे.
- (५) तांत्रिक उद्योग प्रशिक्षण संस्था, वसतिगृह, शिवण कला केंद्र व इतर संस्था चालविणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

आदिवासी भागाचा शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून संस्थेने १९८४ पासून गडचिरोली जिल्ह्याच्या अहेरी, एटापल्ली, भामरागड, चामोर्शी, सिरोंचा या क्षेत्रात सामाजिक कार्य करण्यास सुरुवात केली. आज संस्थेचा कामाचा विस्तार बहुविध प्रकारे पसरलेला असून ७ माध्यमिक विद्यालये, इंग्रजी माध्यमाची शाळा, २ कनिष्ठ महाविद्यालये, अध्यापक विद्यालय, वसतिगृह, आश्रमशाळा व रुग्णालय असे उपक्रम संस्था चालवते. प्रौढ शिक्षणाच्या क्षेत्रातही कार्य करण्याची संस्थेची इच्छा असून वरील परिसरात १०० प्रौढ शिक्षण केंद्रे स्थापन करण्याचे योजिलेले आहे. ह्या सोबतच अंधश्रद्धा, निरक्षरता व अज्ञान निर्मूलनासाठी मेळावे व शिबिरे यांच्या माध्यमातून जन जगृतीचे कार्य चालू आहे.

सातपुडा विकास मंडळ

पाल, ता. रावेर, जि. जळगाव

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९५४

संस्थेची उद्दिष्टे

- (१) सातपुडा परिसरातील आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.

(२) आदिवासी भागात उपयुक्त होईल असे शेती संदर्भात संशोधन करणे.

(३) शेतीतील आधुनिक तंत्रज्ञानाशी आदिवासींचा परिचय करून देणे.

(४) आदिवासींची सर्वांगीण प्रगती करण्याकरिता आरोग्य, उद्योग, जर्लसिचन, सामाजिक वनीकरण या संदर्भात कार्यक्रम राबविणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

स्वर्गीय धनाजी नाना चौधरी यांच्या मार्गदर्शनाखाली सर्वोदय योजनांमार्फत संस्थेने कामास सुरुवात केली. ३ आश्रमशाळा, १ कनिष्ठ महाविद्यालय, ५ वसतिगृहे, २ देवाखाने, सरजाम कार्यालय, उद्योग केंद्र, कृषि विज्ञान केंद्र, कृषक प्रशिक्षण केंद्र, शेतीमध्ये पदव्युत्तर संशोधन केंद्र, दुग्धव्यवसाय केंद्र, वृक्षवाटिका, रेशिम उद्योग केंद्र अशा प्रकारे संस्थेच्या कामाचा विस्तार झालेला आहे. सध्या आदिवासी शेतकऱ्यांकरिता सामुदायिक जर्लसिचन योजना तयार करण्यावर संस्थेचा भर आहे. तसेच आदिवासी स्त्रियांकरिताही उपक्रम आयोजित केले जात आहेत.

संस्था परिचय

अॅकॅडमी ऑफ डेव्हलपमेंट सायन्स

ता. कर्जत, जि. रायगड (महाराष्ट्र राज्य)

१९७३-७९ या कालावधीत अनुभवातून शिक्षण या मुंबई विद्यापीठातर्फे सुरू केलेल्या व विकसित पावलेल्या योजनेतूनच अॅकॅडमी ऑफ डेव्हलपमेंट सायन्स या संस्थेची निर्मिती व वाढ झाली. मुंबई विद्यापीठाच्या संशोधन व प्रशिक्षण विकास विभागातील निवृत्त पदवीधर व अंतरशिल्य केंद्र या संघटनेमार्फत या संस्थेच्या बांधणीचा विचार करून संस्थेचे कार्य आखण्यात आले. ग्रामीण समाजातील प्रश्नांची जाण करून घेऊन त्यांच्या कार्यवाहीसाठी नवनव्या कल्पना प्रस्थापित करून त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करणे हे या संस्थेचे मुख्य ध्येय आहे. ही संस्था रजिस्टर झालेली आहे. नियामक मंडळात शास्त्रज्ञ, राजकीय विचारवंत, लेखक इ. चा समावेश केलेला आहे.

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाची शैक्षणिक प्रगती हा पाया आहे, अशा श्रद्धेने या कार्यात या संस्थेने सतत

कार्य प्रवृत्त राहून संस्थेची भरभराट करण्यास हातभार लावला आहे. कर्जत तालुका हा आदिवासी वस्ती असलेला डोंगराळ भाग आहे. या तालुक्यात आदिवासी-प्रमाणेच इतरही भूमिहीन, लहान मोठे शेतकरी, अल्पभूधारक शेतमजूर यांची लोकसंख्या थोड्याफार प्रमाणात असून या अशिक्षित लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्याचे कार्य ही संस्था करित आहे. या ग्रामीण तरुणांमध्ये शास्त्र आणि कला-विज्ञान प्रसार व्हावा ही या संस्थेची दीर्घकालीन योजना आहे. संस्थेचे शिक्षण-केंद्र कर्जत तालुक्यातील आदिवासी भागात असल्यामुळे या भागातील तरुणांना शैक्षणिक वास्तवतेच्या दृष्टीने मदत करणे, सामाजिक बदल घडविण्यासाठी विविध सांघिक प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त करणे इ. गोष्टी ही संस्था तरुणांच्यात रुजविण्याचा प्रयत्न करते.

संस्थेच्या विविध योजना

(१) प्राथमिक आरोग्यनिगा व पारंपारिक औषधे

कर्जत हा आदिवासी भाग औषधी वनस्पतीने संपन्न असा आहे. दैनंदिन आरोग्याची निगा राखण्यासाठी येथील आदिवासी वर्षानुवर्षे या औषधी वनस्पतींचा

उपयोग करित आले आहेत. या ठिकाणी असलेल्या औषधी वनस्पतींची परंपरा टिकविणे, या औषधी वनस्पतीसंबंधी असलेल्या अर्धवट ज्ञानात भर टाकणे, हे ज्ञान वाढविणे व ते ज्ञान जतन करणे इ. कार्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून संस्था करत असते.

(२) स्थानिक क्षेत्रात स्वायत्तता निर्माण होण्यासाठी योजलेले ग्रामीण तंत्र विज्ञानाचे ज्ञान

कर्जत तालुक्यातील आदिवासी भाग हा डोंगरी व जंगलव्याप्त आहे त्यामुळे तो शेतीस फारसा उपयुक्त नाही. येथील मुख्य पीक भाताचे आहे. भाताचे पीक आल्यानंतर आदिवासींना रोजगाराचे दुसरे साधन उपलब्ध नाही. शेती व्यतिरिक्त दुसरी वेगवेगळी कामे येणे महत्त्वाचे आहे. याकरिता संस्था त्यांना सुतारकाम, लोहारकाम, बांबूकाम, कमी किमतीत बांधकाम इ. चे प्रशिक्षण देते व स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास मदत करते.

(३) खाद्य विज्ञान प्रशिक्षण केंद्र

आदिवासी भागातील जंगले झपाट्याने कमी होत आहेत. कारण व्यापारी तत्वावर मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड सुरु आहे.

याकरिता खाद्य विज्ञान प्रशिक्षण केंद्राने यावर उपाययोजना म्हणून फळे जतन करण्याचे, फळांवर प्रक्रिया करण्याचे तंत्र या लोकांना प्रशिक्षण देऊन रोजगाराची संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

(४) जमिनीची धूप थांबविणे व फळ-बागांची निगा राखणे

या योजनेखाली स्थानिक लोकांना खडकाळ जमिनीत वेगवेगळी फळझाडे लावणे, औषधी वनस्पतींची वाढ करणे; लाकूडफाटा व इतर झाडे यांची जोपासना करणे याबाबत वेळोवेळी प्रशिक्षण देऊन त्याबाबतची संपूर्ण माहिती संस्था या शेतकऱ्यांना थोडक्यात करून देते.

स्थानिक लोकांना नर्सरी उघडणे, फळफळावळ यांची निगा राखणे याबाबत संस्था सतत उत्तेजन देत आहे.

त्याशिवाय पाणी जमिनीत साठविण्याचे तंत्रज्ञान, शालेय शिक्षण, भाताच्या पिकात वाढ होण्याकरिता संशोधन, खेड्यातील जनतेने आखलेल्या प्रकल्पांना मदत देणे इ. योजना संस्था सतत राबवित आली आहे.

शासन निर्णय

Dalhi lands :

Leased for cultivation Permanent grant of—

Government of Maharashtra,

Revenue and Forests Department, Resolution No. FLD. 4268/27023-W,
Sachivalaya, Bombay-400, 032, date 26th July, 1971.

Read :— Government, Resolution, Revenue and Forests Department No. FLD. 4268/27023-W, dated 14th January 1970.

Resolution :—In Government Resolution, Revenue and Forests Department No. FLD.4268/27023-W, dated 14th January 1970, Government has taken a decision that the Dalhi lands in Kolaba District which were given on lease to plot holders should be granted permanently to these holders. As per instructions issued in para 1 (iii) of that Government Resolution, Dalhi lands were to be surveyed and such of the plots as are unproductive or unfit for cultivation were to be resumed by the Forest Department and equivalent alternative land suitable for cultivation was to be released to the respective plot holders. However, on examination of this questions it is now found that there are no alternative lands available in Kolaba District which could be given to these Dalhi holders. If these unproductive lands are not distributed, Dalhi plot holders are bound to get very small area. Government has, therefore, decided that all the available Dalhi lands should be disforested and granted to these Dalhi plot holders. Accordingly in modifications of the orders issued in para 1 (iii) of the Government Resolution under reference Government is pleased to direct that the enquiry regarding fitness or suitability of the Dalhi lands need not be held and that all the 29000 acres of Dalhi land should be distributed among the 5200 plot holders.

2. The Chief Conservator of Forest should not take further immediate steps regarding disforestation, removal of tree growth and survey and demarcation of these lands and grant of these lands on permanent basis.

By order and in the name of the Governor of Maharashtra,

(Sd.) X X X

Under Secretary to Government of Maharashtra,
Revenue and Forests Department.

महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग

शासन परिपत्रक क्रमांक एसटीसी-२१९०/२२३३२/१३६/का. १०

मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२,

दिनांक ३० ऑगस्ट १९९०.

- वाचा.—(१) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग, क्रमांक सीबीसी-१६८०/४३६६९/का.५, दिनांक २९ ऑक्टोबर १९८०.
- (२) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक सीबीसी-१६८४/२८१८/(२९१)/का. ११, दिनांक २३ जानेवारी १९८५.
- (३) शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक सीबीसी-१०८५/(४२०)/का. ११, दिनांक २४ जानेवारी १९८५.
- (४) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक सीबीसी-१६८४/(३९२)/का. ११, दिनांक ८ मार्च १९८५.
- (५) शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक सीबीसी-१०८५/८५८४/६७०/का. १०, दिनांक २४ ऑक्टोबर १९८५.
- (६) शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक सीबीसी-१०८६/(१८२)/का. १०, दिनांक २८ ऑगस्ट १९८६.
- (७) शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक एसटीसी-२१८७/१२७२०/(९६)/का. १०, दिनांक २६ ऑगस्ट १९८७.
- (८) शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक एसटीसी-२१८८/(८०)/का. १०, दिनांक १६ सप्टेंबर १९८८.
- (९) शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक एसटीसी-२१८९/२३८३६/१५१/का. १०, दिनांक २९ ऑगस्ट १९८९.

परिपत्रक

शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक एसटीसी-२१८९/२३८३६/१५१/का. १०, दिनांक २९ ऑगस्ट १९८९ अन्वये सन १९९०-९१ या शैक्षणिक वर्षासाठी वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालय, जेथे अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी राज्य शासनाच्या आदेशानुसार ७ टक्के जागा राखून ठेवण्यात येतात, तेथे प्रवेश देताना अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांच्या प्रमाणपत्रांच्या तपासणीबाबत सविस्तर सूचना शासनाने निर्गमित केलेल्या होत्या. १९९१-९२ या शैक्षणिक वर्षासाठी तीच पद्धत अवलंबण्याचे शासनाने ठरविले आहे. त्यानुसार शासन खालीलप्रमाणे सविस्तर सूचना देत आहे :—

२. महाराष्ट्र राज्यातील सर्व महाविद्यालयात, कनिष्ठ महाविद्यालयात (कॉलेज व ज्युनियर कॉलेजमध्ये) विज्ञान शाखेच्या १२ वी इयत्तेमध्ये शिकत असलेले जे विद्यार्थी १२ वी इयत्तेची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीसाठी राखीव असलेल्या जागांवर १९९१-९२ या शैक्षणिक वर्षामध्ये प्रवेश घेऊ इच्छित असतील त्या सर्व अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांनी खाली दर्शविलेल्या प्रादेशिक अधिकाऱ्यांकडे परिपत्रकासोबत जोडलेल्या परिशिष्टांमधील विहित नमुन्यातील अर्ज व त्यामध्ये निर्देश केलेले इतर कागदपत्र दिनांक ३१ ऑक्टोबर, १९९० पर्यंत पाठवावेत.

प्रादेशिक अधिकारी	जिल्हा	विभाग
(१) अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी, गौतम वसतिगृह, शास्त्रीनगर, गोरेगाव (पश्चिम), मुंबई ४०० ०६६.	मुंबई/ठाणे/रायगड/रतनागिरी/सिंधुदुर्ग	कोकण विभाग.
(२) संशोधन अधिकारी तथा अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी, द्वारा—संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, २८, राणीचा बाग, पुणे ४११ ००१.	पुणे/सातारा/सांगली/सोलापूर/कोल्हापूर	पुणे विभाग.
(३) अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी, द्वारा—संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, आदिवासी विकास भवन, रमाबाई आंबेडकर कन्या शाळेजवळ, जुना आग्रा रोड, नाशिक ४२२ ००२.	(अ) नाशिक/धुळे/जळगाव/अहमदनगर. (ब) औरंगाबाद/जालना/परभणी/बीड/नांदेड/उस्मानाबाद/लातूर.	(अ) नाशिक विभाग. (ब) औरंगाबाद विभाग.

प्रादेशिक अधिकारी

(४) अनुसूचित जमातींची प्रमाणपत्रे तपासणी अधिकारी,
द्वारा—अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास, नागपूर.

जिल्हा

(अ) बुलढाणा/अकोला/अमरावती/
यवतमाळ.

विभाग

(अ) अमरावती विभाग.

(ब) वर्धा/नागपूर/भंडारा/चंद्रपूर/
गडचिरोली.

(ब) नागपूर विभाग.

३. वरील चारही प्रादेशिक अधिकाऱ्यांनी त्यांच्याकडे आलेल्या अनुसूचित जमातींच्या विद्यार्थ्यांचे अर्ज दिनांक १५ नोव्हेंबर १९९० पर्यंत संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, २८, राणीचा बाग, पुणे ४११ ००१ यांचेकडे पाठवावेत.

४. अनुसूचित जमातींच्या प्रमाणपत्र तपासणी समितीने त्यांच्याकडे प्रादेशिक अधिकाऱ्यांनी पाठविलेल्या अनुसूचित जमातींच्या विद्यार्थ्यांच्या अर्जांची तपासणी करून त्या प्रमाणपत्रांच्या वैध/अवैधतेबाबत आपला निर्णय सर्व संबंधितांना (विद्यार्थ्यांसह) दिनांक ३० जून १९९१ पर्यंत कळविण्याचा आहे.

५. जे अर्ज, दिनांक ३१ ऑक्टोबर १९९० पर्यंत प्रादेशिक अधिकाऱ्यांकडे सादर होणार नाहीत असे अर्ज कोणत्याही परिस्थितीत विचारात घेतले जाऊ नयेत.

६. महाराष्ट्र राज्यातील सर्व शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालये व महाविद्यालये यामधील विज्ञान शाखेच्या इयत्ता १२ वीमध्ये शिकत असलेल्या अनुसूचित जमातींचा दावा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या जमातींच्या प्रमाणपत्रांची तपासणी इयत्ता १२ वीचा निकाल जाहीर होण्यापूर्वी करण्याची सुधारित पद्धत शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक सीबीसी-१०८५/(४२०)/का. ११, दिनांक २४ जानेवारी १९८५ अन्वये सन १९८५-८६ या शैक्षणिक वर्षापासून सुरू करण्यात आलेली आहे. या पद्धतीनुसार प्रत्येक शैक्षणिक वर्ष सुरू होण्यापूर्वी यासंबंधीचे आदेश आतापर्यंत निर्गमित करण्यात आलेले आहेत. असे आदेश प्रत्येक शैक्षणिक वर्षी काढावेत किंवा कसे असा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन होता. याबाबत आता असा निर्णय घेण्यात आला आहे की, सन १९९२-९३ व त्यापुढील प्रत्येक शैक्षणिक वर्षासाठी अशा प्रकारचे आदेश निर्गमित करण्याऐवजी राज्यातील सर्व शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालये व महाविद्यालये यांनी खालीलप्रमाणे कार्यवाही करावी :—

वर्गवारी

दिनांक

१. अनुसूचित जमातींचा दावा असलेल्या विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या शैक्षणिक संस्थेमार्फत पृष्ठ १ वर नमूद केलेल्या संबंधित प्रादेशिक अधिकाऱ्यांकडे अर्ज करण्याचा दिनांक.	३१ ऑक्टोबर प्रतिवर्षी.
२. प्रादेशिक अधिकाऱ्यांनी प्रमाणपत्र तपासणी समितीकडे विद्यार्थ्यांचे अर्ज पाठविण्याचा दिनांक	१५ नोव्हेंबर प्रतिवर्षी.
३. प्रमाणपत्र तपासणी समितीने विद्यार्थ्यांच्या जमातींच्या प्रमाणपत्रांची तपासणी करून निर्णय देण्याचा अंतिम दिनांक.	३० जून प्रतिवर्षी.

वरील कार्यक्रमानुसार कार्यवाही करित असताना संबंधित दिनांकास स्थानिक अथवा सार्वजनिक सुटी असल्यास त्यापुढील कार्यालयीन कामाचा दिवस अंतिम दिनांक समजण्यात यावा.

७. शिक्षण व सेवायोजन विभाग व तांत्रिक शिक्षण विभाग यांनी तसेच त्यांच्या अधिनस्त असलेल्या अधिकाऱ्यांनी (म्हणजेच संचालक, वैद्यकीय शिक्षण, शिक्षण संचालक, तंत्र शिक्षण संचालक, शिक्षण उपसंचालक, शिक्षणाधिकारी इत्यादींनी) या परिपत्रकाच्या प्रती विज्ञान शाखेच्या १२ वी इयत्तेचे वर्ग चालवित असलेल्या सर्व विश्वविद्यालयांना, महाविद्यालयांना, कनिष्ठ महाविद्यालयांना व शाळांना पाठवाव्यात आणि या बाबीला ह्यावर्षी आणि पुढील प्रत्येक वर्षी शैक्षणिक सत्राच्या सुरुवातीस मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी द्यावी. ही प्रसिद्धी शाळा/कॉलेजच्या नोटीस बोर्डावर योग्य प्रकारच्या नोटीसेस लावून प्रसिद्धी द्यावी. तसेच वर्गांमध्ये स्वतंत्र बैठका घेऊन अनुसूचित जमातींच्या विद्यार्थ्यांना या सुधारित पद्धतीची माहिती द्यावी. तसेच या शासन परिपत्रकातील सूचना अनुसूचित जमातींच्या सर्व विद्यार्थ्यांच्या व विद्यार्थिनींच्या वैयक्तिक नजरेस लेखी आणाव्यात व त्याची पोच रेकॉर्डवर ठेवावी; अशा सूचना सर्व संबंधित कनिष्ठ महाविद्यालयांच्या प्राचार्यांना तसेच संबंधित शाळांच्या मुख्याध्यापकांना; शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांनी द्याव्यात. याप्रमाणे लेखी सूचना संबंधित कनिष्ठ महाविद्यालयांच्या प्राचार्यांना तसेच संबंधित शाळांच्या मुख्याध्यापकांना दिल्या आहेत याबाबतचा अनुपालन अहवाल शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांनी सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२ यांना पाठवावा. तसेच त्यांनी प्रत्येक विद्यार्थी/विद्यार्थिनी यांना लेखी कळविले आहे याचीही खात्री करावी.

८. माहिती आणि जनसंपर्क महासंचालनालयाने या परिपत्रकाला राज्यस्तरावरील सर्व प्रमुख दैनिकांत, तसेच प्रादेशिक आणि जिल्हास्तरावरील दैनिकांमध्ये जाहिरातीच्या रूपाने ठळक प्रसिद्धी दिली जाईल, अशा तऱ्हेने उपाययोजना करावी. तसेच आकाशवाणी व दूरदर्शनवरही या परिपत्रकाला प्रत्येक शैक्षणिक वर्षी प्रसिद्धी दिली जाईल याबाबत व्यवस्था करावी व असे होत आहे हे पाहण्याची दक्षता घ्यावी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

भास्कर पाटील,

सह सचिव,

आदिवासी विकास विभाग.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for Contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the Contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune-411 001.

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication* .. Bi-Annual
3. *Printer's name* .. Manager, Yeravda Prison
Press, Pune 411 006.
Nationality .. Indian
Address .. Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.
4. *Publisher's name* .. Prakash Wani
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. Prakash Wani
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, Prakash Wani, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

PRAKASH WANI,
(Signature of Publisher)

Dated 31st May 1991.